

ΟΨΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΣΤΟΝ ΔΗΜΟΣΙΟ ΧΩΡΟ: ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ

Νίκη Τσιρώνη

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

*Εἶπε πάλιν, ὅτι ἀναγκαῖα τῶν Χριστιανῶν βιβλίων ἢ κτῆσις τοῖς ἔχουσι.
Καὶ αὐτὴ γὰρ καθ'ἑαυτὴν τῶν βιβλίων ἢ ὄψις, ὀκνηροτέρους ἡμᾶς πρὸς τὴν
ἀμαρτίαν ἐργάζεται, καὶ πρὸς δικαιοσύνην μᾶλλον διανίστασθαι προτρέπεται.*

Επιφάνιος Σαλαμίνος (PG 65:165A)

Σύμφωνα με τον Επιφάνιο Σαλαμίνος και η όψις, η θέα, μόνον των βιβλίων, απομακρύνει τον άνθρωπο από την αμαρτία και τον προτρέπει προς τη δικαιοσύνη. Όψις και περιεχόμενο υπογραμμίζουν τον διττό ρόλο του βιβλίου από την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας ως τους νεότερους χρόνους. Στη σύγχρονη ιστορική συγκυρία, κατά την οποία το βιβλίο δοκιμάζεται από οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, οι εκθέσεις με θέμα την τέχνη της βιβλιοδεσίας ευαισθητοποιούν το ευρύ κοινό απέναντι στο πλούσιο, ιστορικό και εικαστικό, υλικό του κόσμου του βιβλίου. Από τη βιβλιογραφία, η οποία παρατίθεται σε αδρές γραμμές στο τέλος του παρόντος τόμου, γίνεται σαφές ότι οι εκθέσεις βιβλιοδεσίας έχουν προσφέρει σημαντικό υλικό για την αξιολόγηση των καλυμμάτων των βιβλίων στην ιστορική έρευνα και την ιστορία της τέχνης. Παράλληλα, έδωσαν το έναυσμα για την επεξεργασία μιας ορολογίας, η οποία θα δίνει στους χρήστες της τη δυνατότητα να περιγράψουν με ακρίβεια τις παρατηρήσεις τους.

Τα καλύμματα των βιβλίων της βυζαντινής περιόδου, τις περισσότερες φορές σώζονται αποσπασμένα από το αρχικό τους κείμενο. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν σχεδόν όλα τα πρώιμα σωζόμενα κειμήλια, όπως –μεταξύ άλλων– οι θησαυροί της Σιών, του Καπερ Κοραον, τα ευαγγέλια Freer (Lowden 2007), αλλά και τα γνωστά καλύμματα Ευαγγελίων της Μαρκεσιανής Βιβλιοθήκης Εικ. 1 και 2).

Εικ. 1 και 2. Οι δύο όψεις αργυρεπίχρυσου Ευαγγελισταρίου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, διακοσμημένο με περικλειστά σμάλτα, μαργαριτάρια και πολύτιμους λίθους. Αναδημοσίευση από Γαλάβαρης 2004, Εικ. 11, 12.

Η εικονογραφία και εν γένει η διακόσμηση των πρώιμων αυτών θησαυρών έχουν αναλυθεί σε βάθος από τον John Lowden από τη σκοπιά της ιστορίας της τέχνης. Από τη δεκαετία του 1990, οι σημαντικές εκθέσεις για το Βυζάντιο στο Λονδίνο, τη Νέα Υόρκη, την Αγία Πετρούπολη και αλλού, συμπεριέλαβαν χειρόγραφα, τα οποία εκτέθηκαν είτε ως περιεχόμενο για τις υπέροχες μικρογραφίες τους, είτε ως έργα τέχνης που αναδεικνύουν την επιδεξιότητα των τεχνιτών της αργυροχρυσοχοΐας, των σμάλτων και γενικά της μικροτεχνίας. Μεταξύ αυτών, αναφέρω την έκθεση θησαυρών βυζαντινής τέχνης από βρετανικές συλλογές στο Λονδίνο (Buckton 1994), τη μεγαλειώδη έκθεση του Μητροπολιτικού Μουσείου της Νέας Υόρκης (Evans 1997), την οποία ακολούθησε η έκδοση του τόμου *Faith and Power* (Evans 2004), την έκθεση που παρουσιάστηκε στην Αγία Πετρούπολη και το Courtauld Institute στο Λονδίνο με εκθέματα προέλευσης από το Σινά, το Βυζάντιο και τη Ρωσία (Piatnisky 2000) και την πιο πρόσφατη μεγάλη έκθεση βυζαντινής τέχνης από ελληνικές συλλογές που παρουσιάστηκε στην Εθνική Πινακοθήκη της Ουάσιγκτον, στο Μουσείο Getty στο Λος Άντζελες και στο Ινστιτούτο Τέχνης του Σικάγου (Δρανδάκη κ.ά. 2013). Πρωτοποριακή από πολλές απόψεις ήταν η παρουσίαση χειρογράφων στην επανέκθεση του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας, η οποία παρουσιάζεται στο έργο του Δημήτρη Κωνσταντινίου (2004). Μία εμπειριστατωμένη και εμβριθή μελέτη των εκθέσεων αυτών και της σημασίας τους μπορεί κανείς να βρει στο έργο του Σταμάτη Χονδρογιάννη (Chondrogiannis 2017, και πίνακας εκθέσεων στις σ. 312–15).

Στο πλαίσιο των μεγάλων αυτών διοργανώσεων, το κάλυμμα του Ευαγγελίου παρουσιάζεται ως κειμήλιο. Και οι κώδικες, ωστόσο, τεκμηριώνονται χωρίς ιδιαίτερη έμφαση στη βιβλιοδεσία.

Οι πολυτελείς σταχώσεις δεν μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικές του μεγάλου όγκου των βυζαντινών κωδίκων, η πλειονότητα των οποίων δενόταν με δέρμα, υλικό ανθεκτικό και αποτελεσματικό ως προς τον σκοπό της χρήσης του, το οποίο διακοσμήτο με σφραγίδες.

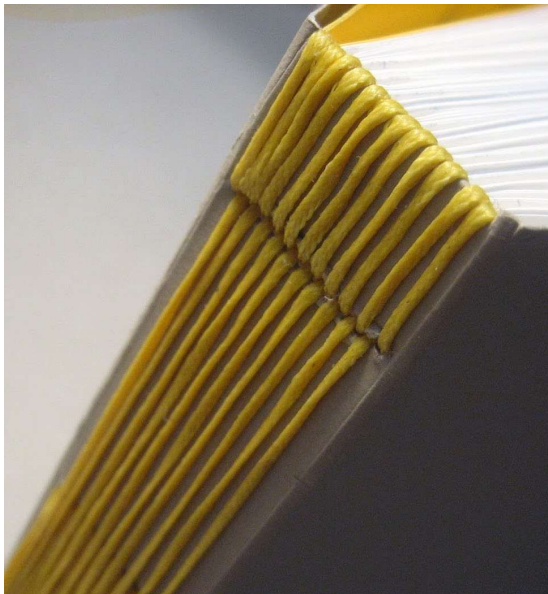
Εικ. 3. Δερματόδετη στάχωση του 14ου αι. Ευαγγελίου του 12ου αι., με διακοσμητικές σφραγίδες, αμυγδάλια και εμφανή τα σταθερά μέρη των κλείστρων. Μουσείο Μπενάκη. Αναδημοσίευση από Τσελίκας 1998, Εικ. α', σ. 78.

Οι περισσότερες εκθέσεις της κατηγορίας αυτής, που ξεκινούν αρκετά νωρίς στον 20ό αιώνα, διοργανώνονται από βιβλιοθήκες και μουσεία και είναι σχετικά περιορισμένης εμβέλειας. Με κέντρο βάρους τη δυτική παράδοση της τέχνης, κυκλοφορεί το 1924 στο Μιλάνο μονογραφία διακοσμητικών τεχνών (de Todo 1924). Το 1947, κυκλοφορεί ο κατάλογος βιβλιοδεσιών της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας (BNF 1947), που συνοδεύει την αντίστοιχη έκθεση. Στη βιβλιοθήκη Pierpont Morgan διοργανώνεται το 1979 έκθεση που καλύπτει δώδεκα αιώνες βιβλιοδεσίας και συνοδεύεται από τον κλασικό κατάλογο του Needham (1979). Στις ίδιες γενικές γραμμές κινείται και το μικρό εγχειρίδιο που κυκλοφόρησε από την British Library (Marks 1998). Στον κατάλογο της έκθεσης που διοργανώθηκε από το Μουσείο Τέχνης της Βαλτιμόρης (Baltimore 1957), και ο οποίος είναι από τους πρώτους του είδους, βλέπουμε ότι οι βυζαντινές σταχώσεις δεν αναφέρονται ως ξεχωριστή κατηγορία, καθώς τα εκθέματα που παρουσιάζονται ξεκινούν από την κοπτική Αίγυπτο, συνεχίζουν με δείγματα από την Τυνησία και το Μαρόκο και στη συνέχεια το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στις βιβλιοδεσίες της ισλαμικής Ανατολής και της ευρωπαϊκής χριστιανικής Δύσης. Η βυζαντινή παράδοση της τέχνης της βιβλιοδεσίας περνά απαρατήρητη και από την Rosanna Miriello στην παρουσίαση του ηλεκτρονικού καταλόγου της βιβλιοθήκης Ricardiana (Miriello 2014). Αντίθετα, πολύτιμο υλικό προσφέρει η έκθεση βυζαντινών βιβλιοδεσιών, που πραγματοποιήθηκε στην Αποστολική Βιβλιοθήκη του Βατικανού (6 Νοεμβρίου 1988-15 Απριλίου 1988) και ο συνοπτικός κατάλογος σε επιμέλεια Assunta di Febo, Κωνσταντίνου Χούλης και Sever J. Voicu, με πρόλογο του σπουδαίου μελετητή Paul Canart (Febo, Choulis κ.ά. 1988). Τη συλλογή βυζαντινών βιβλιοδεσιών του Βατικανού μελέτησαν σε βάθος οι Κωνσταντίνος Χούλης και Carlo Federici (1988). Στην ίδια κατεύθυνση κινείται και η έκθεση βυζαντινών βιβλιοδεσιών της Βιβλιοθήκης του Βατικανού και της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, η οποία διοργανώθηκε από το Istituto Centrale per la patologia del libro στην Παλατινή Βιβλιοθήκη της Πάρμας (16 Νοεμβρίου –

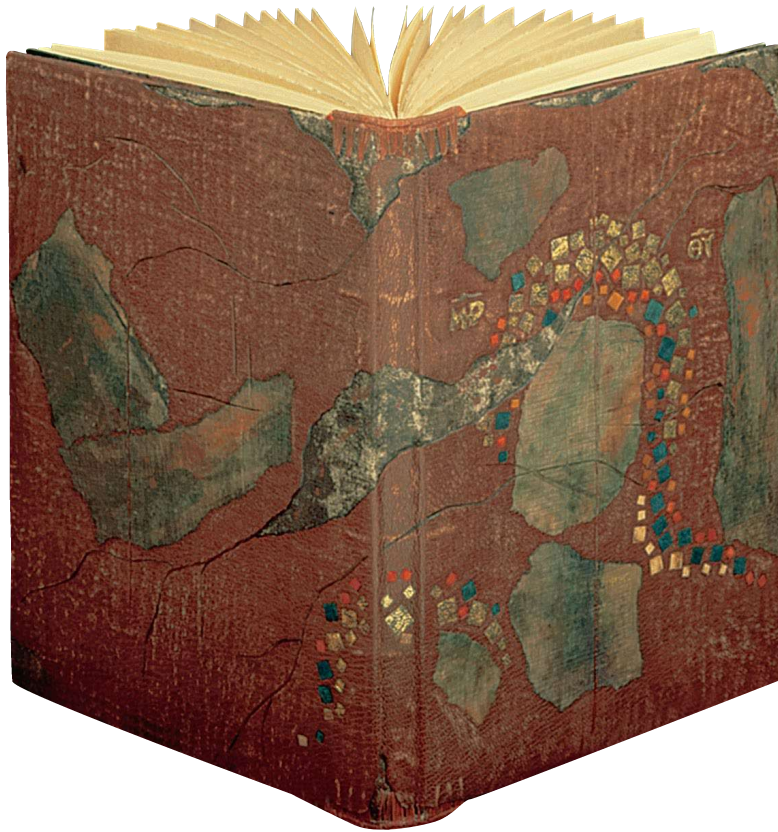
22 Δεκεμβρίου 1989), σε επιμέλεια των Assunta di Febo, Κωνσταντίνου Χούλη, Gabriele Mazzucco και Sever J. Voicu (1989), με έμφαση στην κατασκευή και τη διακόσμηση των κωδίκων. Στον κατάλογο καταγράφονται –εκτός των άλλων– σφραγίδες που κοσμούν δερματόδετες βυζαντινές βιβλιοδεσίες των συλλογών των βιβλιοθηκών που προαναφέρθηκαν (Febo, Choulis κ.ά. 1989). Σημαντική, τέλος, σε αυτή την κατηγορία, είναι και η έκθεση βιβλιοδεσιών από τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, με κατάλογο που υπογράφει η Βαγγελιώ Τζανετάτου (2002). Οι εκθέσεις αυτές άνοιξαν καινούργιες προοπτικές στη μελέτη της στάχωσης (Χούλης 2008, 112-113).

Μία ξεχωριστή κατηγορία εκθέσεων είναι αυτή της καλλιτεχνικής βιβλιοδεσίας. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η βιβλιοδεσία στη Δύση αναδείχθηκε σε τέχνη, πήρε την ονομασία *reliure d'art* (καλλιτεχνική βιβλιοδεσία) και συνδέθηκε με σημαντικά και συνειδητά εικαστικά ρεύματα. Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα, η τέχνη της βιβλιοδεσίας επηρεάζεται σημαντικά από τη σχολή αυτή που αντιμετωπίζει τη βιβλιοδεσία ως καμβά πάνω στον οποίο ο βιβλιοδέτης, σε αντιστοιχία με τον ζωγράφο, φιλοτεχνεί μοναδικά έργα τέχνης, τα οποία διεκδικούν τον χώρο τους στην ιστορία των εφαρμοσμένων και των διακοσμητικών τεχνών. Η προσέγγιση του Ανδρέα Γανιάρη, που συνέχισε την παράδοση μιας οικογενειακής αφοσίωσης στην τέχνη και το πολυεπίπεδο έργο του (εκπαιδευτικό, καλλιτεχνικό κλπ.) αποτελούν μάρτυρες αυτής της εξέλιξης (Γανιάρης και Γανιάρη 1983). Η Κική Δούση απετέλεσε σίγουρα μία ξεχωριστή προσωπικότητα στον χώρο της καλλιτεχνικής βιβλιοδεσίας, συνδέοντας τις εξελίξεις στην Ελλάδα με τα διεθνή τεκταινόμενα. Το ελληνικό τμήμα της ARA (Les amis de la reliure d'art), το οποίο ιδρύθηκε το 1996 και εν πολλοίς της οφείλει τη σύστασή του, διοργανώνει τακτικά εκθέσεις καλλιτεχνικής βιβλιοδεσίας και διεκδικεί επάξια μία θέση στον διεθνή χώρο (Αποκορίτη-Μπουρλογιάννη 2004), ενώ μεμονωμένοι βιβλιοδέτες παρουσιάζουν έργα υψηλής αισθητικής αξίας, όπως αυτά της Ευαγγελίας Μπίζα (2004, Εικ. 4) ή της Βαγγελιώς Τζανετάτου, η οποία εμπνεύστηκε τη βιβλιοδεσία για το «Μήτηρ Θεού» του Άγγελου Σικελιανού από τη γνωστή κοπτική στάχωση της Pierpont Morgan Library (Εικ. 5 και Τζανετάτου 2004, εικόνα κοπτικής στάχωσης στο ίδιο έργο, 304).

Εικ. 4α, 4β. Δείγματα βιβλιοδεσίας της Ευαγγελίας Μπίζα. Βλ. επίσης, <http://evangeliabizabookbinding.blogspot.com/>

Εικ. 5. Βαγγελιώ Τζανετάτου, βιβλιοδεσία “Μήτηρ Θεού-Mater Dei” για το Μήτηρ Θεού του Άγγελου Σικελιανού.

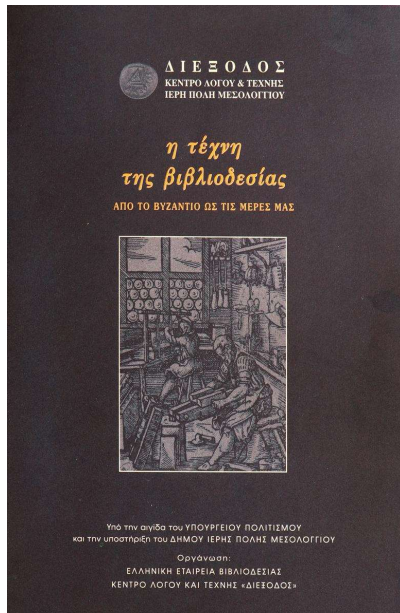
Συνδυάζοντας στοιχεία από τις παραπάνω κατηγορίες εκθέσεων βιβλιοδεσιών, στο πλαίσιο του προγράμματος του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών για «Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία», πραγματοποιήθηκαν τρεις εκθέσεις: στο Μεσολόγγι, τα Ιωάννινα και τη Δράμα (βλ. εισαγωγή και Τσιρώνη 2004, 19-23). Στόχος των εκθέσεων ήταν η επαφή του κοινού με την παράδοση της τέχνης του βιβλίου, του δεσίματος και της διακόσμησής του. Επιδίωξη των επιμελητών και των διοργανωτών ήταν η συνειδητοποίηση της αξίας των παλαιών, ιδιαίτερα, βιβλίων ως αποθετήριο ιστορικών τεκμηρίων σε ό,τι αφορά στην παραγωγή του κάθε βιβλίου και την ιστορία της απόκτησης, φύλαξης και παράδοσής του στις επόμενες γενεές. Μία ξεχωριστή ιστορία θα μπορούσε να γραφτεί για κάθε ένα από τα βιβλία, χειρόγραφα και έντυπα, που συμπεριελήφθησαν στις εκθέσεις αυτές, για τα κείμενα, τη μορφή, τα τεχνικά του χαρακτηριστικά, τη διακόσμησή του, το ταξίδι από τον γραφέα, το εργαστήριο παραγωγής ή το τυπογραφείο ως τον αποδέκτη-κάτοχο-χρήστη, καθώς και για τα χέρια που άλλαξε ως τη στιγμή της συνάντησής μας μαζί του. Για τις εκθέσεις του Μεσολογγίου και των Ιωαννίνων, η σημασία της έρευνας σε τοπικές συλλογές ήταν αφορμή για το κοινό να κατανοήσει την αξία των οργανισμών διαφύλαξης πολιτιστικής κληρονομιάς και, πιο συγκεκριμένα, τον ρόλο των βιβλιοθηκών και των συλλεκτών σε αυτή τη διαδικασία. Η έκδοση που συνόδευσε την έκθεση των Ιωαννίνων, με τίτλο *Οι θησαυροί της πόλης των Ιωαννίνων* (Τσιρώνη και Λέγγας 2003), προκάλεσε το ενδιαφέρον των Ιωαννιτών για τα βιβλία που αποκλήθηκαν «θησαυροί» και των οποίων δεν υπήρχε επίγνωση ως τη στιγμή της έκθεσής τους.

Εικ. 6. Πολυτελής χρυσοκέντητη στάχωση Ευαγγελίου. Έκδοση Νικολάου Γλυκή, Βενετία, 17ος αι. Αναδημοσίευση από Τσιρώνη-Λέγγας 2003, Εικ. 7, σ. 78.

Και οι τρεις αυτές εκθέσεις, σε επιστημονική επιμέλεια της υπογράφουσας και γενική επιμέλεια του Μπάμπη Λέγγα, διαρθρώθηκαν σε τρία μέρη: 1) αναδρομή στην τέχνη και την τεχνική της βιβλιοδεσίας μέσα από εποπτικό υλικό, 2) έκθεση ιστορικών βιβλιοδεσιών από τοπικές βιβλιοθήκες ή από βιβλιοθήκες και συλλογές με θεματικό ενδιαφέρον και 3) εργαστήριο βιβλιοδεσίας

από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου του 19ου αιώνα, σε χώρο που χρησιμοποιήθηκε και για την υλοποίηση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Οι εκθέσεις συνοδεύτηκαν από ντοκιμαντέρ για την τέχνη της βιβλιοδεσίας σε σκηνοθεσία Άκη Χατζηαντωνίου και παραγωγή της Ελληνικής Εταιρείας Βιβλιοδεσίας, στο οποίο ο θεατής είχε την ευκαιρία να παρακολουθήσει τα στάδια επαναβιβλιοδέτησης ενός βιβλίου σε ένα σύγχρονο εργαστήριο με τις παραδοσιακές τεχνικές από το ξήλωμα και την εκ νέου ραφή μέχρι την κατασκευή του καλύμματος και τη διακόσμηση. Το εποπτικό υλικό κυκλοφόρησε στον κατάλογο με τίτλο «Η τέχνη της βιβλιοδεσίας από το Βυζάντιο ως τις μέρες μας» (Τσιρώνη και Λέγγας 2002, επανέκδοση 2003 και 2012) και συνόδευσε όλες τις εκθέσεις με στόχο να δώσει μία εικόνα για τη συνέχεια της τέχνης και την επικαιρότητά της. Ο βασικός κορμός της έκθεσης παρουσιάστηκε πρώτη φορά τον Νοέμβριο του 2002, στο Μεσολόγγι, στο Κέντρο Λόγου και Τέχνης «Διέξοδος» (Εικ. 7).

Εικ. 7. Φυλλάδιο έκθεσης Μεσολογγίου

Στην έκθεση του Μεσολογγίου παρουσιάστηκαν ιστορικές βιβλιοδεσίες από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων, τη Μονή Ελεούσης Νήσου Ιωαννίνων, τη Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, τη Βάλβειο Δημοτική Βιβλιοθήκη Μεσολογγίου, τη Βιβλιοθήκη Μεσολογγίου «Χρήστου Ευαγγελάτου», τη Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρος Ναυπάκτου, τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπάκτου, τη Δημοτική Βιβλιοθήκη Πατρών και τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Πύργου. Με τις απαραίτητες προσθήκες και προσαρμογές, η έκθεση παρουσιάστηκε στη συνέχεια στα Ιωάννινα, στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Ιωαννιτών, τον Φεβρουάριο του 2003, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τα 90 χρόνια από την απελευθέρωση της πόλης (Εικ. 8, 9).

Εικ. 8. Βενετσιάνικη στάχωση με μεταλλικό διάκοσμο. Έκδοση Νικολάου Γλυκή, Βενετία, 17ος αι. Ι. Μ. Ελεούσης Νήσου Ιωαννίνων. Αναδημοσίευση από Τσιρώνη και Λέγγας 2003, Εικ. 9, σ. 81.

Εικ. 9. Ζωγραφική δερματόδετη βιβλιοδεσία. 18ος αι. Αναδημοσίευση από Τσιρώνη και Λέγγας 2003, Εικ. 11, σ. 86-87.

Η διοργάνωση πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με τη Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων και το Ίδρυμα Κωνσταντίνου Κατσάρη. Στην έκθεση των Ιωαννίνων παρουσιάστηκαν ιστορικές βιβλιοδεσίες από τη συλλογή της Μητρόπολης Ιωαννίνων, της Μονής Ελεούσης Νήσου Ιωαννίνων, των Αγαθοεργών Καταστημάτων της Μητρόπολης Ιωαννίνων, της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης, της Βιβλιοθήκης του Τομέα Ιστορίας Νεωτέρων Χρόνων του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, της Εταιρείας Ηπειρωτικών Μελετών, και από ιδιωτικές συλλογές, οι οποίες και δημοσιεύθηκαν σε αυτοτελή έκδοση (Τσιρώνη και Λέγγας 2003).

Τον Σεπτέμβριο του 2003, η έκθεση, με τίτλο «Μορφές του Αρχαίου και Βυζαντινού Βιβλίου. Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία», παρουσιάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Δράμας στο πλαίσιο του ΣΤ' Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας που διοργανώθηκε από την Comité Internationale de Paléographie Grecque. Η έκθεση συνοδεύτηκε από συνοπτικό οδηγό, ο οποίος δημοσιεύεται εδώ στο Παράρτημα 3. Την ευθύνη της επιλογής των εκθεμάτων είχε ο καθηγητής Βασίλης Άτσαλος.

Οι εκθέσεις και οι παράλληλες δράσεις υποστηρίχθηκαν από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών (νυν Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών) του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και τον Διευθυντή του, καθηγητή Ευάγγελο Χρυσό. Με την εμπειρία των εκθέσεων αυτών και των εθνικών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων στην περίοδο 2002-2012, διοργανώθηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο έκθεση με τίτλο «Η τέχνη της βιβλιοδεσίας από το Βυζάντιο στη Σύγχρονη Εικαστική Δημιουργία», στον χώρο περιοδικών εκθέσεων του ανακαινισμένου Μεγάρου Δουκίσσης Πλακεντίας. Η έκθεση εγκαινιάστηκε στις 19 Σεπτεμβρίου 2012 και η διάρκειά της παρατάθηκε ως τον Μάρτιο του 2013. Την επιμέλεια της έκθεσης είχε η υπογράφουσα, σε συνεργασία με την τ. Διευθύντρια του Βυζαντινού Μουσείου, ιστορικό τέχνης Δρ Αναστασία Λαζαρίδου, και συμβούλους τον Μπάμπη Λέγγα και τον Κωνσταντίνο Στάικο. Ως ειδικός επιστημονικός συνεργάτης εργάστηκε ο Κύριος Ερευνητής του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, Δρ Ζήσης Μελισσάκης. Τη μουσειογραφική μελέτη της έκθεσης εκπόνησε ο Σπύρος Νάσαινας και το προσωπικό του Μουσείου, ιδιαίτερα οι συνάδελφοι στα εργαστήρια χαρτιού και εικόνων, προσέφεραν πολύτιμη βοήθεια στη συγκρότηση και την υλοποίηση αυτού του φιλόδοξου έργου, το οποίο προσείλκυσε περισσότερους από 18.000 επισκέπτες (Εικ. 10).

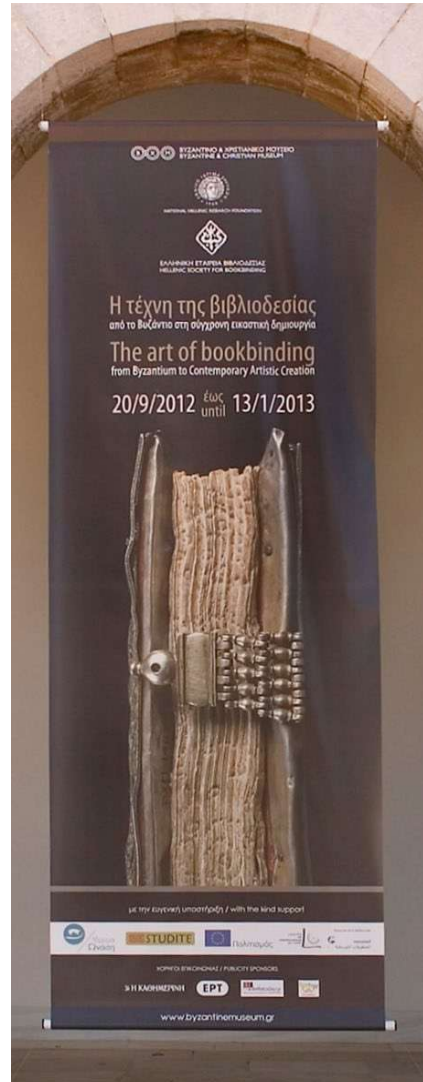

Εικ. 10. Επισκέπτες της έκθεσης του ΒΧΜ.

Οι συνθήκες της εποχής δεν κατέστησαν εφικτή τη δημοσίευση καταλόγου, έλλειψη την οποία έρχεται να αναπληρώσει μερικά η παρούσα συμβολή, παρουσιάζοντας το γενικό σκεπτικό, τη διάρθρωση και τα εκθέματα που παρουσιάστηκαν. Η έκθεση είχε στόχο τη διασύνδεση της επιστημονικής γνώσης για τη βιβλιοδεσία από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες ως τις μέρες μας με τη σύγχρονη εικαστική δημιουργία. Παράλληλα, στόχευε στην ανάδειξη των ιστορικών βιβλιοδεσιών των

συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και της Συλλογής του Κωνσταντίνου Π. Στάϊκου που περιήλθε στην κατοχή του Κοινωφελούς Ιδρύματος «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης», το οποίο ευγενικά παραχώρησε την άδεια παρουσίασης των επιλεγμένων εκθεμάτων (Εικ. 11).

Στο πρώτο, εισαγωγικό, μέρος της έκθεσης παρουσιάστηκε ιστορική επισκόπηση της τέχνης της βιβλιοδεσίας από την υιοθέτηση του κώδικα, με εικονογραφικό υλικό την εγκυριακή εικόνα του Χριστού από το Σινά (6ος αι.), την κοπτική βιβλιοδεσία της βιβλιοθήκης Morgan (7ος-8ος αι.), αλλά και σχέδιο του ζωγράφου Αγήνορα Αστεριάδη για την επεξεργασία της περγαμηνής. Οι πολυτελείς βυζαντινές σταχώσεις της μέσης βυζαντινής περιόδου παρουσιάστηκαν μέσα από δείγματα του θησαυρού του Αγίου Μάρκου Βενετίας, ενώ για τις δερματόδετες βυζαντινές βιβλιοδεσίες επιλέχθηκαν δείγματα από τη Βιβλιοθήκη του Βατικανού και του Μουσείου Μπενάκη. Η μεταξωτή στάχωση με το μονόγραμμα των Παλαιολόγων, από τη Μονή Κρυπτοφέρρης στη Ρώμη, έδωσε αφορμή για την αναφορά σε βιβλιοδεσίες ως παραγγελίες και αυτοκρατορικά δώρα, αλλά και για τη μνεία της ξεχωριστής κατηγορίας των υφασμάτων σταχώσεων που δεν έχουν μελετηθεί επαρκώς. Η κατηγορία των διακοσμημένων με ποικιλία υλικών (ασήμι, χρυσός, βελούδο και ένθετα σμάλτα) υστεροβυζαντινών σταχώσεων εικονογραφήθηκε με τη στάχωση του 14ου αιώνα από τη Μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους και το αργυρεπίχρυσο κάλυμμα Ευαγγελίου από τη Μαρκανή Βιβλιοθήκη (13ος αι.). Οι επιδράσεις της βυζαντινής στάχωσης σε Ανατολή και Δύση είναι εμφανείς στο Ευαγγέλιο του 12ου αι. του επισκόπου Bernward (Hildesheim, Γερμανία) και την Κωνσταντινούπολιτική στάχωση της Ισπανίας του δεύτερου μισού του 11ου αιώνα. Οι Κρητικές βιβλιοδεσίες και οι *alla greca*, που αναπτύσσονται σχεδόν ταυτόχρονα σε διαφορετικά γεωγραφικά μήκη και πλάτη, καταδεικνύουν τους διαφορετικούς δρόμους που θα έπαιρνε η βυζαντινή και η δυτική παράδοση της τέχνης. Φωτογραφικά δείγματα δεμένων βιβλίων, συνόδευσαν επίσης τις σταχώσεις της περιόδου της Οθωμανικής κυριαρχίας: μουσικοί κώδικες, λειτουργικά βιβλία δεμένα με ισλαμικές βιβλιοδεσίες και ζωγραφικές διακοσμήσεις, καθώς και βιβλιοδεσίες με χρυσοτυπικό διάκοσμο τεκμηριώνουν την ποικιλία και την ευρηματικότητα των τεχνιτών της βιβλιοδετικής τέχνης που συνεχίζει να αναπτύσσεται κάτω από αντίξοες συνθήκες, ενσωματώνοντας αφενός τεχνικά στοιχεία δυτικής προέλευσης, όπως η χρήση της ρουλέτας, και αφετέρου στοιχεία αισθητικής από την Ανατολή. Οι μεταλλικές σταχώσεις Ευαγγελίων και λειτουργικών βιβλίων αποτελούν χαρακτηριστικό της παραγωγής της βιβλιοδετικής διακοσμητικής των αιώνων της

Εικ. 11. Η αφίσα της έκθεσης τυπωμένη σε λάβαρο στο Βυζαντινό Μουσείο.

Οθωμανικής κυριαρχίας, όπου τα μέσα λείπουν, αλλά οι ανάγκες της χρήσης παραμένουν. Ο 19ος αιώνας εικονογραφείται μέσα από τα έργα του ασημουργού από τους Καλαρρύτες της Ηπείρου, Αθανάσιου Τζημούρη, ο οποίος συνθέτει ανατολικά και δυτικά στοιχεία στα μεταλλικά του καλύμματα (Εικ. 12).

Εικ 12. Αργυρεπίχρυση στάχωση Τετραευάγγελου του Αθανάσιου Τζημούρη.

Το εποπτικό υλικό ολοκληρώνεται με παραδείγματα βιβλιοδεσιών του Διαφωτισμού και της Νεοελληνικής βιβλιοδεσίας του 19ου και του 20ού αιώνα. Οι ράχες αναδεικνύονται σε κυρίαρχο στοιχείο για τη διακόσμηση του βιβλίου, η κατασκευή και παραγωγή του οποίου έχει διαφοροποιηθεί σημαντικά σε σχέση με τα βυζαντινά πρότυπα.

Στο δεύτερο μέρος της έκθεσης παρουσιάστηκαν χειρόγραφα και έντυπα από τη Συλλογή Χειρογράφων και Χαρτών Αντικειμένων του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και από τη Συλλογή του Ιδρύματος Ωνάση. Οι ενότητες διαμορφώθηκαν με βάση τα χαρακτηριστικά στοιχεία των εκθεμάτων και, πιο συγκεκριμένα, με άξονα την εποχή της κατασκευής και διακόσμησης της βιβλιοδεσίας τους. Ξεκινώντας από το παλαιότερο χειρόγραφο του Βυζαντινού Μουσείου, το δεύτερο μέρος της έκθεσης κάλυψε ενότητες που καταδεικνύουν τη χρονολογική εξέλιξη της τέχνης της βιβλιοδεσίας, παράλληλα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε ομάδας. Εδώ παρουσιάζεται το σκεπτικό της οργάνωσης του υλικού, ενώ τα χειρόγραφα και τα έντυπα εκθέματα περιλαμβάνονται κατά ομάδες στο Παράρτημα 2, όπου παρατίθενται επίσης οι αριθμοί ταξινόμησης της κάθε συλλογής, τα βιβλιογραφικά στοιχεία και η συνοδευτική τους λεζάντα.

Σταχώσεις βυζαντινού τύπου

Η έκθεση των ιστορικών σταχώσεων ξεκινά με την παρουσίαση βυζαντινού τύπου βιβλιοδεσιών, οι οποίες συνέχισαν να κατασκευάζονται και τους πρώτους μεταβυζαντινούς αιώνες, κυρίως σε περιοχές που ήταν υπό βενετική κατοχή, όπως η Κρήτη.

Στάχωση χειρογράφων και εντύπων

Η επινόηση του έντυπου βιβλίου δεν απετέλεσε τομή στην εξέλιξη της βιβλιοδεσίας. Όπως χειρόγραφα και έντυπα μοιάζουν στη φιλοτέχνηση των στοιχείων και τον σχεδιασμό τους, έτσι και η στάχωση παρουσιάζει ομοιότητες. Ιδιαίτερα στην Ανατολή, όπου χειρόγραφα και έντυπα θα συνυπάρχουν για αιώνες στις βιβλιοθήκες, δεν γίνεται διάκριση στον τρόπο στάχωσής τους. Ωστόσο, ενώ σύντομα το έντυπο επιφέρει την τυποποίηση του περιεχομένου κάθε τόμου, το χειρόγραφο προσφέρεται για συστάχωση διαφόρων κειμένων σύμφωνα με τις ανάγκες του κατόχου του.

Υφασμάτινες σταχώσεις

Αφήνοντας κατά μέρος τις πολυτελείς βυζαντινές σταχώσεις, το συνηθέστερο υλικό για την επένδυση του καλύμματος των βυζαντινών και μεταβυζαντινών σταχώσεων ήταν το δέρμα. Ωστόσο, ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους, το ύφασμα χρησιμοποιήθηκε ευρέως, ιδίως σε περιπτώσεις που έπρεπε να τονιστεί ο ιερός χαρακτήρας του περιεχομένου του βιβλίου.

Βιβλία που έντυσαν άλλα βιβλία

Η πολυτιμότητα των υλικών στους αρχαίους πολιτισμούς οδήγησε τεχνίτες και χρήστες στην επαναχρησιμοποίηση πρώτων υλών. Έτσι, ο σταχωτής, για οικονομικούς ή πρακτικούς λόγους ή επειδή το είδος του βιβλίου του επέτρεπε μια πιο πρόχειρη βιβλιοδεσία, αναζητά άλλα υλικά, εκτός από το δέρμα ή το ύφασμα, για την επένδυσή της. Το πλέον πρόσφορο, στις περιπτώσεις αυτές, ήταν τα φύλλα περγαμηνής από χειρόγραφα που δεν ήταν πλέον σε χρήση.

Πολυτελής στάχωση Μεγάλης Αικατερίνης

Είναι γνωστό ότι το βιβλίο με πολυτελή στάχωση χρησιμοποιήθηκε και διακινήθηκε ως διπλωματικό δώρο από τους πρώτους αιώνες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η πρακτική αυτή συνεχίστηκε στους αιώνες που ακολούθησαν και κάθε τέτοιο αντικείμενο έχει ιδιαίτερη σημασία για τις πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες εντός των οποίων φιλοτεχνήθηκε και δωρίστηκε.

Εγκόλπια

Χρηστικά βιβλία, που έπρεπε να μεταφέρονται ενδεχομένως και σε ταξίδια, χρειαζόταν να είναι πρακτικά σε μέγεθος. Πρόκειται για τα «εγκόλπια», των οποίων η στάχωση ενίοτε ενισχύεται με πρόσθετες κατασκευές για μεγαλύτερη αντοχή. Τα βιβλία αυτά είχαν ιδιαίτερη σημασία και για την ιδιωτική λατρευτική πρακτική των πιστών και πολλές είναι οι ιστορίες που τα συνοδεύουν στις μαρτυρίες εκείνων που τους απέδωσαν τη σωτηρία τους από κινδύνους.

Πολύτιμες μεταλλικές βιβλιοδεσίες

Από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο, πολύτιμα μέταλλα, όπως χρυσός και ασήμι, χρησιμοποιούνται για την επένδυση καλυμμάτων Ευαγγελίων. Από την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας σώζονται πολλά και αξιόλογα δείγματα τέτοιου τύπου σταχώσεων, που συνδέονται με τοπικά εργαστήρια ή με τοπικές παραδόσεις αργυροχρυσοχοΐας. Ο μεγαλύτερος αριθμός των Ευαγγελίων με επένδυση στη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου προέρχεται από ναούς και μοναστήρια των Βαλκανίων, από ναούς και χριστιανικά μνημεία της Ανατολικής Ρωμυλίας, τη Μονή Μπάτσκοβο και από τις ελληνικές κοινότητες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, τα λεγόμενα «Κειμήλια των Προσφύγων».

Βιβλιοδεσίες με υλικά σε δεύτερη χρήση

Εκτός από το κάλυμμα της στάχωσης, συχνά ο βιβλιοδέτης καταφεύγει σε υλικά δεύτερης χρήσης και για άλλα μέρη της. Οποιοδήποτε κομμάτι χαρτιού ή περγαμηνής μπορεί να αποκτήσει νέα ζωή ως πινακίδα, εσώφυλλο, παράφυλλο ή και ταινία για την κόλληση ενός αποσταχωμένου διφύλλου. Άλλοτε πάλι, μία φθαρμένη στάχωση επιδιορθώνεται ώστε να αποφευχθεί το κόστος της νέας, ενώ τα λευκά παράφυλλα είναι συνήθως ιδιανικά για τις σημειώσεις των αναγνωστών.

Προφύλαξη και διακόσμηση του βιβλίου

Ως κάλυμμα του βιβλίου, η στάχωση αποσκοπεί στην προστασία των φύλλων του, τα οποία, διατεταγμένα σε τεύχη (αντίστοιχα με τα σημερινά τυπογραφικά δεκαεξασέλιδα) ράβονται με νήμα μεταξύ τους και ακολουθώντας με τα εξώφυλλα («πινακίδες»), που μέχρι και τους μεταβυζαντινούς χρόνους ήταν ξύλινα. Το δεμένο πλέον σώμα επενδύεται με δέρμα (ή ενίοτε ύφασμα), το οποίο συνήθως διακοσμείται, στο σημείο της ραφής των τευχών, το οποίο είναι πιο ευαίσθητο, προηγείται ένα ανθεκτικό υφασμάτινο υπόστρωμα.

Βιβλία από τη Δύση, αναγνώστες από την Ανατολή, βιβλιοδεσίες σε Δύση και Ανατολή

Από τα τέλη του 15ου αιώνα, το έντυπο βιβλίο αρχίζει να συνυπάρχει με το χειρόγραφο. Δεδομένου όμως ότι η τυπογραφία στον χώρο της Ανατολής θα αργήσει ακόμη να εμφανιστεί, τα βιβλία τυπώνονται και φθάνουν εκεί αποκλειστικά από τη Δύση, συχνά μαζί με τις δυτικές τους βιβλιοδεσίες. Άλλες πάλι φορές φτάνουν άδετα – η συνηθέστερη μορφή βιβλίου όπως αυτό πωλείται από τον εκδότη– και βιβλιοδετούνται στην Ανατολή, συνήθως σε μοναστηριακούς χώρους, σύμφωνα με τις εκεί πρακτικές, ή αντικαθίσταται η αρχική τους στάχωση, συνήθως λόγω φθοράς. Από την άλλη πλευρά, τον 16ο αιώνα στην Ιταλία παρατηρείται η πρακτική της βιβλιοδέτησης σύμφωνα με τον βυζαντινό τρόπο (“alla greca”).

Η δυτική χρυσοτυπία επεκτείνεται στον χώρο της Ανατολής

Από τον 17ο αιώνα, η τεχνική της χρυσοτυπίας και η συρραφή των τευχών με νεύρα που διακρίνονται στη ράχη, αρχίζουν να εφαρμόζονται και σε σταχώσεις που κατασκευάζονται στην Ανατολή.

Έντυπα και χειρόγραφα με σταχώσεις ισλαμικού τύπου

Στον ενιαίο χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η στάχωση του ελληνικού βιβλίου δεν έμεινε ανεπηρέαστη μορφολογικά από τις ισλαμικές βιβλιοδεσίες. Αν και συνήθως πρόκειται για επιρροές στη διακόσμηση, δεν απουσιάζουν οι περιπτώσεις τόμων με σταχώσεις καθαρά ισλαμικού τύπου.

Έντυπα με ισλαμικές επιδράσεις στη διακόσμηση

Από τον 17ο αιώνα και εξής, στην έκτυπη διακόσμηση των σταχώσεων του ελληνικού χώρου εμφανίζονται ανατολικές (ισλαμικές) επιδράσεις. Εκτός από τα αμιγώς ανατολικής προέλευσης διακοσμητικά μοτίβα, όπως το “arabesque”, χαρακτηριστική είναι και η διάταξη της διακόσμησης των πινακίδων με ένα μεγάλο κόσμημα στο κέντρο του διάχωρου – που ορίζεται από ένα ή περισσότερα περιμετρικά πλαίσια – και τέσσερα «γαμμάτια» (δηλαδή κοσμήματα σε σχήμα γράμματος Γ) στις ισάριθμες γωνίες του.

Σταχώσεις με ανθρωπόμορφη διακόσμηση

Ο έκτυπος διάκοσμος των βυζαντινών σταχώσεων είναι κατά κανόνα ανεικονικός και μόνο μικρά ζωόμορφα κοσμήματα συναντώνται περιστασιακά μεταξύ των φυτικών και γεωμετρικών σχεδίων. Αντίθετα, στις νεότερες σταχώσεις, συχνά, ένα μεγάλων διαστάσεων ανθρωπόμορφο κόσμημα (τις περισσότερες φορές ένα πρόσωπο ή μια παράσταση από την Αγία Γραφή, που ενίοτε σχετίζεται με το περιεχόμενο του βιβλίου) καταλαμβάνει το κέντρο της πινακίδας και ο υπόλοιπος διάκοσμος διατάσσεται γύρω από αυτό.

18ος αιώνας. Νέα και παλαιά εκδοτικά κέντρα. Νέες και παλαιές τάσεις στη βιβλιοδεσία

Τον 18ο αιώνα, η Βενετία συνεχίζει να αποτελεί το σημαντικότερο κέντρο έκδοσης ελληνικών βιβλίων, αλλά σύντομα στη Βιέννη αναπτύσσεται εξίσου έντονη δραστηριότητα, ενώ αρχίζουν προσπάθειες και στον ελληνικό χώρο. Οι βιβλιοδεσίες φιλοξενούν πλήθος διακοσμητικών στοιχείων ποικίλης προέλευσης, ενώ κατασκευαστικά ορισμένες συνήθειες τείνουν να εγκαταλειφθούν.

Βιβλιοδεσίες του 19ου αιώνα

Στην τουρκοκρατούμενη Ανατολή, όπου η αντιγραφή βιβλίων συνεχίστηκε μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, έντυπα και χειρόγραφα συνεχίζουν να σταχώνονται με τον ίδιο τρόπο, ενώ οι δυτικές επιδράσεις αυξάνονται. Στη Δύση, ελληνικά βιβλία εξακολουθούν πάντα να εμπλουτίζουν τις συλλογές, ενίοτε δεμένα πολυτελώς.

Στο σημείο αυτό κλείνει ο κύκλος των ενοτήτων των ιστορικών βιβλιοδεσιών. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ιστορικές βιβλιοδεσίες συνοδεύτηκαν από επιλογή εικόνων με απεικονίσεις σταχώσεων από τη Συλλογή του Βυζαντινού Μουσείου, αξιοποιώντας με τον τρόπο αυτό την έρευνα που είχε διεξαχθεί για τη συνάφεια μεταξύ σωζόμενων σταχώσεων και απεικονίσεων στην τέχνη (Tsironis 2020).

Οι ιστορικές βιβλιοδεσίες εκτέθηκαν, ως επί το πλείστον, σε προθήκες φτιαγμένες από Plexiglas, το οποίο επέτρεπε στον θεατή την απρόσκοπτη οπτική επαφή με όλες τις πλευρές του βιβλίου-εκθέματος, χωρίς τη χρήση κατόπτρων που είχαν χρησιμοποιηθεί σε άλλες εκθέσεις κωδίκων.

Το τρίτο μέρος της έκθεσης παρουσίασε εποπτικό υλικό του προγράμματος Studite που υλοποιήθηκε από τους Stephane Ipert και François Vinourd του Centre du Conservation du Livre (Arles) σε μία συνεργασία έξι ευρωπαϊκών χωρών (Γαλλία, Αγγλία, Ρουμανία, Ελλάδα, Ιταλία, Ουγγαρία) με σημαντικές συλλογές χειρογράφων. Σκοπός του προγράμματος ήταν αφενός η συγκριτική μελέτη ιστορικών βιβλιοδεσιών, και αφετέρου η εφαρμογή των διακοσμητικών βιβλιοδετικών προτύπων σε έργα φοιτητών σχολών καλών τεχνών και εφαρμοσμένων τεχνών. Στην Ελλάδα, η επιστημονική ομάδα, με τη συμμετοχή των Stephane Ipert, François Vinourd και του Paul Canart, μελέτησε κώδικες των συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, της Γενναδείου Βιβλιοθήκης και της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων (Εικ. 13).

Εικ 13. Ο Monseigneur Paul Canart στην αποστολή επιτόπιας έρευνας στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το 2012.

Στον ίδιο χώρο παρουσιάστηκε και λειτούργησε βιβλιοδετικό εργαστήριο με αυθεντικό εξοπλισμό βιβλιοδετείου του 19ου αιώνα, από την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου. Ο εξοπλισμός αυτός χρησιμοποιήθηκε από την ομάδα εκπαιδευτικών προγραμμάτων του Βυζαντινού Μουσείου για ειδικά σχεδιασμένες δράσεις που απευθύνθηκαν σε παιδιά ηλικίας από 8 έως 16 ετών. Η σύνδεση εποπτικού και ιστορικού υλικού, με την πρακτική αισθητική πρόσβαση στον χειρισμό υλικών και εργαλείων, έδωσε την ευκαιρία μιας ολιστικής εμπειρίας και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συνέχιση των εκπαιδευτικών προγραμμάτων μέσα στις τάξεις και τους χώρους εκπαίδευσης στη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους.

Το τελευταίο μέρος της έκθεσης φιλοξένησε δημιουργίες σύγχρονων Ελλήνων εικαστικών, που φιλοτέχνησαν έργα εμπνευσμένα από την τέχνη του βιβλίου και τις διάφορες παραδόσεις διακόσμησης των καλυμμάτων του. Η Βένια Δημητρακοπούλου παρουσίασε λεπορέλο, σκεπτογραμμές και εγκόλπια σε λεπταίσθητο εικαστικό ιδίωμα, στο οποίο συναντήθηκαν ετερόκλητες παραδόσεις σε δημιουργική σύνθεση. Ο Δημήτρης Ξόνογλου παρουσίασε μία εικαστική παρέμβαση στον κεντρικό χώρο της έκθεσης, σηματοδοτώντας την πορεία και τη σημασία του βιβλίου στην ιστορική επίγνωση. Τέλος, έξι σύγχρονοι Έλληνες δημιουργοί παρουσίασαν εικαστικές αποδόσεις απεικονίσεων βιβλιοδεσιών για το βιβλίο *Κασσιανή η Υμνωδός* (Τσιρώνη 2002). Οι Πάνος Φειδάκης (†), Κώστας Παπατριανταφυλλόπουλος, Φωτεινή Στεφανίδου, Μάρκος Καμπάνης, Χρήστος Μαρκίδης και Χρήστος Μποκόρος απέδωσαν, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, μοναδικά έργα τέχνης αποτυπωμένα στο κάλυμμα του βιβλίου της Κασσιανής, εμπνευσμένα από αυθεντικά έργα βυζαντινής τέχνης της εποχής κατά την οποία συνέγραψε το έργο της η Κασσιανή (Καλόφωνος 2004).

Τέλος, το μεγάλο κενό στην αντίληψη της λεπτότητας και της πολυπλοκότητας της τεχνικής και της τέχνης της βιβλιοδεσίας κάλυψε με το video art *Aenigma: η τέχνη της βιβλιοδεσίας*, η Veronique Magnes (2012), αναδεικνύοντας τις λεπτομέρειες της ύφανσης κεφαλαριών, της

διακόσμησης των ακμών και τη βάση της έκφρασης, που κάνουν την τέχνη της βιβλιοδεσίας μοναδική, όχι μόνο ως ιστορικό τεκμήριο, αλλά και ως έναυσμα καλλιτεχνικής δημιουργίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ¹

- Baltimore 1957. *The History of Bookbinding 525-1950 A.D.* Κατάλογος έκθεσης, Baltimore Museum of Art, 12 Νοεμ. 1957 – 12 Ιαν. 1958, Βαλτιμόρη, MD.
- BNF 1947= Société de la reliure originale, *La reliure originale : catalogue de l'exposition*, Bibliothèque Nationale de France, Παρίσι.
- Buckton, D. (επιστ. επιμ.), 1994. *Byzantium: Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*. Κατάλογος έκθεσης, Λονδίνο.
- Γανιάρης, Α. και Γανιάρη, Φ., 1983. *Βιβλιοδεσία. Τέχνη και τεχνική*, Αθήνα.
- Drandaki, A., Papanikola-Bakirtzi, D. και Tourta, A. (επιστ. επιμ.), 2013. *Heaven and Earth: Art of Byzantium from Greek Collection*. Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα.
- Evans, H. (επιστ. επιμ.), 1997. *The Glory of Byzantium: Art and Culture of the Middle Byzantine Era, A.D. 843-1261*. Κατάλογος έκθεσης, Metropolitan Museum of Art, Ν. Υόρκη.
- — — (επιστ. επιμ.), 2004. *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, Ν. Υόρκη.
- Febo, A., Houlis, K. και Voicu, S. (επιμ.), 1988. *Legature bizantine vaticane. Storia dei materiali e delle tecniche di manifattura*, Βενετία.
- Febo, A., Houlis, K., Mazzucco, G. και Voicu, S. (επιμ.), 1989. *Legature bizantine vaticane e marciiane. Storia dei materiali e delle tecniche di manifattura* (Κατάλογος έκθεσης, Biblioteca Palatina, Πάρμα, 16 Νοεμ. – 22 Δεκ. 1989), Πάρμα.
- Federici, C. και Houlis, K., 1988. *Legature bizantine vaticane*, Ρώμη.
- Federici, C. και Macchi, F. (επιμ.), 2014. *Le materie dei libri. Le legature storiche della Biblioteca Teresiana*, Κατάλογος έκθεσης (Μάντοβα, Biblioteca Comunale Teresiana, 5 Σεπτ. 2014 - 11 Ιαν. 2015), Μάντοβα.
- Καλόφωτος, Γ., 2004. “Η εικαστική έκδοση του βιβλίου ‘Κασσιανή η Ύμνωδός’”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 319–28.
- Κωνσταντίνος, Δ., 2004. Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Αθήνα.
- Lowden, J., 2007. “The Word Made Visible: The Exterior of the Early Christian Book as Visual Argument”, στο W. Klingshirn και L. Safran (επιμ.), *The Early Christian Book*, Ουάσιγκτον, 15–47.
- Magnes, V., 2012. Video art *Aenigma: The Art of Bookbinding*, <https://www.youtube.com/watch?v=pkUOwEB-Fqo>
- Marks, P., 1998. *The British Library Guide to Bookbinding: History and Techniques*, Λονδίνο.
- Miriello, R., 2014. “Catalogue on-line of Medieval and Renaissance Bindings of the Riccardiana Library of Florence”, στο W. Börner και S. Uhlirz (επιστ. επιμ.), Proceedings of the 18th International Conference on CHNT (Vienna, Nov. 11-13, 2013), Βιέννη.
- Μπίζα, Ε., 2004. “Η χρήση των μη συμβατικών υλικών στις σύγχρονες εφαρμογές της βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 293–96.
- Needham, P., 1979. *Twelve Centuries of Bookbindings: 400-1600*, Κατάλογος έκθεσης, The Pierpont Morgan Library, 21 Φεβ. – 8 Απρ. 1979, Λονδίνο και Ν. Υόρκη.
- Piatnisky Y., κ.ά. (επιστ. επιμ.) 2000. *Sinai, Byzantium, Russia: Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century*. Κατάλογος έκθεσης, Λονδίνο.

1. Για πλήρη βιβλιογραφία σχετικά με τις ομάδες σταχώσεων, τις χρήσεις και την ορολογία βλ. Τσιρώνη, «Η έρευνα των σταχώσεων. Βιβλιογραφικές καταγραφές και (προ)οπτικές προσέγγισης» στον παρόντα τόμο.

- Τζανετάτου, Β. (επιμ.), 2002. *The Art of Bookbinding: Treasures from the Gennadius Library, 1464-1911. Η Τέχνη της Βιβλιοδεσίας: Θησαυροί της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 1464-1911*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα.
- De Todo, V. (επιστ. επιμ.), 1924. *L'art italien de la reliure du livre (XVe-XVIe siècle)*, Μιλάνο.
- Τσιρώνη, Ν., 2002. *Κασσιανή η Υμνωδός*, Αθήνα.
- , 2004. “Η Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας”, *Βιβλιοαμφιάστης* 2, 19–24.
- , 2020. «Quelques observations sur la décoration des reliures», στο Ν. Tsironis (επιστ. επιμ.), *Le livre : texte, image, objet*, Études Balkaniques, Cahiers Pierre Belon 24, Paris.
- Τσιρώνη, Ν. και Λέγγας, Μ., 2002 (επανέκδοση 2003, 2012). *Η τέχνη της βιβλιοδεσίας από το Βυζάντιο ως τις μέρες μας*. Οδηγός έκθεσης, Αθήνα.
- Τσιρώνη, Ν. και Λέγγας, Μ., 2003. *Η τέχνη της βιβλιοδεσίας. Οι θησαυροί της πόλης των Ιωαννίνων*, Αθήνα.
- Chondrogiannis, S., 2017. *Byzantium in the World: Artistic, Cultural and Ideological Legacy from the 19th to the 21st Century*, Θεσσαλονίκη.
- Χούλης, Κ., 2008. “Δερμάτινες βυζαντινές σταχώσεις σε ελληνικές βιβλιοθήκες: έρευνα και προβληματισμοί”, στο Ν. Τσιρώνη (επιστ. επιμ.), *Το Βιβλίο στο Βυζάντιο: Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Βιβλιοδεσία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου (Αθήνα, 13–16 Οκτ. 2005), ειδική έκδ., Βιβλιοαμφιάστης 3, Αθήνα, 111–24.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1:

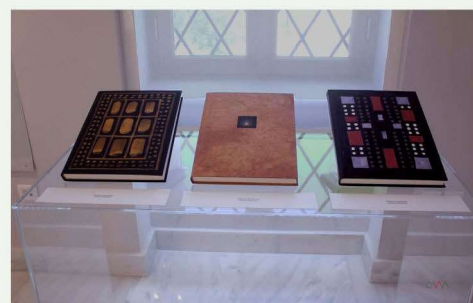
Γενικές όψεις της έκθεσης
Η ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ
ΑΠΟ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΙΚΑΣΤΙΚΗ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ
Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
19 Σεπτεμβρίου 2012 - 23 Μαρτίου 2013

ΟΨΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ: ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

©WA

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2:

Έκθεση Βυζαντινού Μουσείου, «Η τέχνη... δημιουργία»

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΜΕ ΣΤΑΧΩΣΕΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΤΥΠΟΥ

Χειρόγραφο περγαμηνό *Εὐαγγελιστάριο* (εὐαγγελικά ἀναγνώσματα γιὰ λειτουργικὴ χρῆση). Γραφέας Ἰωάννης. Προέλευση: οἰκὸγενεῖα Λεβίδη τῆς Καππαδοκίας. Ἔτος 1070.

BXM 01609

- Ἐχοντας χάσει τὴν ἀρχικὴν στάχωση του, ὁ κώδικας δέθηκε περὶ τὸ 1890, ὥστε νὰ ἀντιμετωπιστεῖ ἡ ἀπώλεια φύλλων. Γιὰ νὰ ἀναπληρώσει τὰ κενὰ, ὁ βιβλιοδέτης προσέθεσε χαρτῶα φύλλα, στὰ ὁποῖα συμπλήρωσε τὸ χαμένο κείμενο.

Χειρόγραφο περγαμηνό *Εὐαγγελιστάριο* (εὐαγγελικά ἀναγνώσματα γιὰ λειτουργικὴ χρῆση). Προέλευση: Γυμνάσιο Ἀδριανουπόλεως. 12ος αἰ.

BXM 19515

- Στάχωση βυζαντινοῦ τύπου μὲ μεταγενέστερο μεταλλικὸ σταυρό. Συστάχωση φύλλων ἀπὸ ἄλλο χειρόγραφο σὲ ρόλο παραφύλλων. Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν πινακίδων διακρίνεται τὸ «ζικ-ζάκ» ποὺ σχηματίζει τὸ νῆμα κατὰ τὴν ἔνωση τῶν τευχῶν μὲ αὐτές.

Διάφορα τροπάρια καὶ Εὐχολόγιο (ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο). Χειρόγραφο πολὺ μικροῦ σχήματος (ἐγκόλπιο). Προέλευση: Κ. Πετρίδης ἀπὸ τὴ Στυλίδα. 16ος αἰ.

BXM 19624

- Βυζαντινοῦ τύπου στάχωση μὲ ὑπερυψωμένα κεφαλάρια. Ἡ ἔκτυπη διακόσμηση μαρτυρεῖ τὴν κρητικὴ τῆς προέλευσης.

Χειρόγραφες Λειτουργίες τοῦ Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Μεγάλου Βασιλείου καὶ τῶν Προηγουσμένων. Γραφέας Ἀθανάσιος ἱερομόναχος. 15ος αἰ.

BXM 19526

- Κρητικῆς προέλευσης βυζαντινὴ στάχωση. Μεταξὺ τῶν ἔκτυπων κοσμημάτων διακρίνεται δικέφαλος ἀετὸς καὶ δράκος.

Βίοι ἁγίων καὶ λόγοι γιὰ διάφορες ἐκκλησιαστικὲς ἐορτές. Χειρόγραφο. 15ος αἰ.

BXM 19795

- Βυζαντινοῦ τύπου στάχωση κρητικῆς προέλευσης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ἔκτυπο διάκοσμο. Τὸ «αὐλάκι» στὶς ἀκμὲς τῶν πινακίδων ἀποτελεῖ ἰδιαιτερότητα τῶν βυζαντινῶν βιβλιοδεσιῶν.

ΣΤΑΧΩΣΗ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΩΝ

Χειρόγραφο *Πανηγυρικὸ* (ὁμιλίες γιὰ ἐκκλησιαστικὲς ἐορτές). Γραφέας Σωφρόνιος ἀρχιερέας Μελενίκου. Ἔτος 1626/7. Προέλευση, ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Φιλαδελφείας Χρυσόστομο. Παλαιότερη προέλευση, ἀπὸ τὴ Μονὴ Εἰκοσιφοίνισσας στὴ Δράμα. Ἔτος 1626/7.

BXM 19585

- Ἡ βυζαντινὴ πρακτικὴ τοποθέτηση τῶν βιβλίων ὀριζόντια, καὶ ὄχι ὄρθια, στὰ ράφια ἐπέβαλε τὴν ἀναγραφή τοῦ τίτλου στὶς πρόσθιες ἀκμὲς,

δηλαδή στο πάχος τῶν φύλλων, καὶ τὴν προσθήκη μεταλλικῶν γόμφων (διακοσμητικῶν καρφιῶν) στὶς πινακίδες γιὰ τὴν προστασία τους.

Ἐξομολογητάριο, Νομοκάνονας, διάφορες Ἀκολουθίες καὶ εὐχές. Χειρόγραφο σύμμεικτου περιεχομένου γιὰ χρήση ἀπὸ ἱερεῖς. 16ος αἰ.

BXM 19765

- Προσωπικὴ συλλογὴ χρηστικῶν κειμένων συσταχωμένων μὲ βυζαντινοῦ τύπου βιβλιοδεσία. Στὰ χαρακτηριστικά της περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἴση ἐπιφάνεια σώματος καὶ πινακίδων, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ πρακτικὴ τῶν πινακίδων ποὺ προεξέχουν ἀπὸ τὸ σῶμα.

Πεντηκοστάριον. Ἐκκλησιαστικὸ λειτουργικὸ βιβλίον. Ἐκδοσὴ τῶν Giovanni, Antonio καὶ Pietro di Nicolini da Sabbio. Βενετία 1544.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ωνάσης» 781

- Ἐντυπο λειτουργικὸ βιβλίον σταχωμένο μὲ τὸν βυζαντινὸ τρόπο, ἀλλὰ καὶ μὲ δυτικῆς ἐπίδρασης νεῦρα στὴ ράχη. Ἡ ἀπουσία διακόσμησης εἶναι συνηθισμένη σὲ πολλὲς σταχώσεις χειρόγραφων καὶ ἐντύπων.

ΥΦΑΣΜΑΤΙΝΕΣ ΣΤΑΧΩΣΕΙΣ

Χειρόγραφο Εὐαγγελιστάριο. Προέλευση ἀπὸ τὴ Μητρόπολη Νικομηδείας. 14ος αἰ.

BXM 19513

- Ἐπένδυση ἀπὸ κόκκινο βελούδο. Στὴν πινακίδα ἀρχῆς, ἴχνη ἀπὸ πρόσθετη μεταλλικὴ παράσταση Ἐσταυρωμένου μὲ τὴ Θεοτόκο καὶ τὸν εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη στὸ κέντρο, καὶ οἱ τέσσερις εὐαγγελιστὲς στὶς γωνίες. Διακοσμητικοὶ γόμφοι καὶ στὶς δύο πινακίδες.

Χειρόγραφο Τετραεὐάγγελο. Γραφέας μοναχὸς Μαρκιανός. Ἔτος 1573.

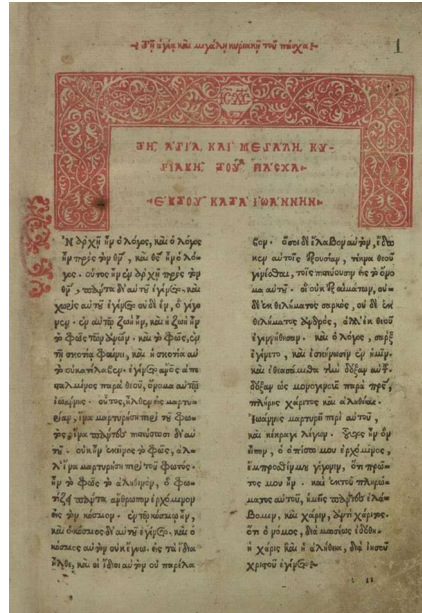
BXM 19588

- Ἡ βυζαντινοῦ τύπου στάχωση ἐπενδύθηκε μὲ κόκκινο μεταξωτὸ ὕφασμα, στὸ ὁποῖο διακρίνονται ἴχνη ὕφαντοῦ διάκοσμου.

Εὐαγγελιστάριο. Έκδοση τοῦ Stefano di Nicolini da Sabbio. Βενετία 1539.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 542

- Στὸ βελούδινο κάλυμμα τῆς στάχωσης διακρίνονται ἴχνη μεταλλικοῦ διάκοσμου μετὰ παράσταση Ἀνάστασης καὶ πιθανὸν τοὺς Εὐαγγελιστῆς στὶς γωνίες τῆς πινακίδας ἀρχῆς καὶ Σταύρωσης μετὰ τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Ἰωάννη στὴν πινακίδα τέλους.

Εὐαγγελιστάριο. Έκδοση τῶν κληρονόμων τοῦ Piero Zanetti di Cristoforo. Βενετία 1599.

Προέλευση: Μ. Ἁγίας Φιλοθέης.

BXM 17850

- Οἱ ζύλινες πινακίδες ἐπενδύθηκαν μετὰ δέρμα καὶ ἀπὸ ἐπάνω μετὰ κόκκινο βελούδο ποὺ κάλυψε ὀλόκληρη τὴν στάχωση. Τὴν ἐμπρόσθια πινακίδα κοσμεῖ μεταλλικὸς σταυρὸς μετὰ τὸν Ἐσταυρωμένο καὶ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ ἀπεικονίσεις τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ Ἰωάννη.

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΕΝΤΥΣΑΝ ΑΛΛΑ ΒΙΒΛΙΑ

Θεοδώρου Στουδίτου, *Κατηχήσεις* (ψυχωφελῆ κείμενα). Γραφέας ἱερομόναχος Θεόκλητος στὸ Ἅγιον Ὄρος. Έτος 1671.

BXM 19860

- Ἡ στάχωση τοῦ τόμου ἐπενδύθηκε μετὰ τρία κομμάτια περγαμνῆς προερχόμενα ἀπὸ χειρόγραφο τοῦ 10ου αἰ. μετὰ ἀσκητικὰ κείμενα.

Χειρόγραφο βυζαντινῆς μουσικῆς μετὰ διάφορα τροπάρια. Γραφέας ἱερομόναχος Ἀνανίας Σιναΐτης στὴν Κύπρο. 17ος-18ος αἰ.

BXM 19821

- Ὡς πρόχειρη ἐπένδυση τῶν χαρτονένιων πινακίδων τοῦ τόμου χρησιμοποιήθηκε ἓνα δίφυλλο ἀπὸ περγαμνὴν χειρόγραφο τοῦ 11ου αἰ. μετὰ ἐρμηνευτικὴ Σειρὰ στὴν Ἐξοδο τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

ΣΤΑΧΩΣΗ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗΣ

Εύαγγέλιο, Μόσχα 1763.

ΒΧΜ 17797

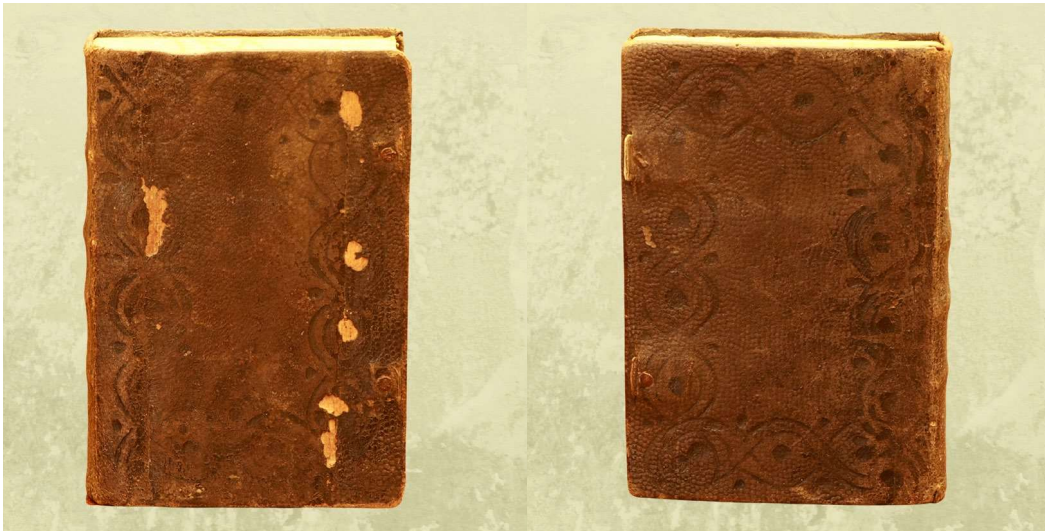
- Πολυτελής μεταλλική στάχωση με ξύλινες πινακίδες. Αφιέρωμα της Μεγάλης Αικατερίνης της Ρωσίας στον ναό της ελληνικής κοινότητας της Αγίας Τριάδας στο Λιθόρνο. Το εμπρόσθιο κάλυμμα φέρει παράσταση των Εύαγγελιστών στο ύφος της εποχής.

ΕΓΚΟΛΠΙΑ

Σύνοψις *Ιερά*. Έκκλησιαστικό λειτουργικό βιβλίο. Έκδοση του Δημητρίου Θεοδοσίου. Βενετία 1795.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 873–875

- Η δυτικού τύπου θιβλιοδεσία με νεύρα στη ράχη και χρυσοτυπικό διάκοσμο, που επεκτείνεται και στις άκμες των φύλλων, προστατεύθηκε με δερμάτινη θήκη διακοσμημένη με πρόστυπες γραμμές.

Ψαλτήριον του Δαβίδ. Έκδοση των Giovanni, Antonio και Pietro di Nicolini da Sabbio. Βενετία 1545.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 842

- Η απλούστερη, αλλά και συνηθέστατη, μορφή θιβλιοδεσίας επινοήθηκε στη Δύση και συνίσταται στην επένδυση των ραμμένων τευχών από ένα κομμάτι άγραφης περγαμηνής, χωρίς την ύπαρξη πινακίδων.

Ή Καινή Διαθήκη. Έκδοση του Johann Leusden. Luchtmanniana 1765.

ΒΧΜ 17696

- Δυτική στάχωση με νεύρα στη ράχη και πλούσια χρυσοτυπική διακόσμηση δυσανάλογη προς το σχήμα του βιβλίου. Χρυσά έκτυπα σχέδια κοσμοῦν και τις άκμες των φύλλων.

Θεῖον καὶ ἱερὸν Εὐαγγέλιον. Έκδοση τῆς Έλληνικῆς Τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος. Βενετία 1852.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Αλέξανδρος Ὠνάσης» 597

- Ἡ πρακτικότητα τοῦ μικροῦ σχήματος δὲν ἀπέκλεισε τὴν πολυτελῆ στάχωση μὲ διακοσμημένη μεταλλικὴ ἐπένδυση ἐπάνω σὲ ξύλινες πινακίδες, ποὺ αὖξησε τὴν ἀντοχὴ τῆς, ἀλλὰ καὶ τὸ βάρος τῆς.

ΠΟΛΥΤΙΜΕΣ ΜΕΤΑΛΛΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΕΣ

Εὐαγγελιστάριο, Βενετία, τυπογράφος Νικόλαος Γλυκὺς, 1776.

BXM 17856

- Στάχωση ὑφασμάτινη μὲ μεταλλικὴ ἐπένδυση, ξύλινες πινακίδες, κεντρικὴ παράσταση Σταύρωσης καὶ τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς στὶς γωνίες τοῦ ἐμπρόσθιου καλύμματος.

Εὐαγγελιστάριο, Βενετία, τυπογράφος Πάνος Θεοδοσίου, 1801.

BXM 17859

- Στάχωση μὲ μεταλλικὴ ἐπένδυση τοῦ 1813, κεντρικὲς παραστάσεις τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς στὶς γωνίες καὶ ἐπιγραφές.

Εὐαγγελιστάριο, Βενετία, τυπογράφος Νικόλαος Γλυκὺς, 1791.

BXM 17868

- Στάχωση μὲ μεταλλικὴ ἐπένδυση ἐν εἴδει θήκης. Τὸ κάλυμμα εἶναι διακοσμημένο μὲ κεντρικὴ παράσταση τῆς Εἰς Ἄδου Καθόδου, τοὺς τέσσερις Εὐαγγελιστὲς καὶ εὐαγγελικὲς σκηνές.

ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΕΣ ΜΕ ΥΛΙΚΑ ΣΕ ΔΕΥΤΕΡΗ ΧΡΗΣΗ

Λόγοι Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κείμενα κλασικῶν συγγραφέων καὶ Ἀριθμητικὴ Χειρόγραφο σχολικῆς χρήσης. Γραφέας ἱερομόναχος Ἰωσήφ στῆ σχολῆ τῶν Κυδωνιῶν. Ἔτη 1817–1826.

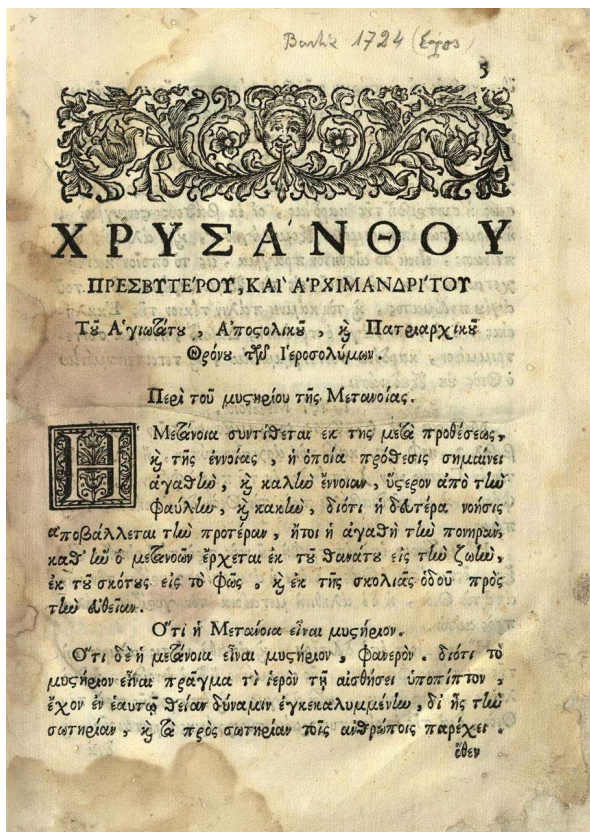
BXM 19742

- Οἱ πινακίδες ἀποτελοῦνται ἀπὸ φύλλα ἐκκλησιαστικοῦ ἐντύπου, ὅπως καὶ ἀπὸ κομμάτια χαρτὶ μὲ χειρόγραφες σημειώσεις σὲ ἑλληνικὴ καὶ ἀραβικὴ γραφή, ἐνῶ ὡς ἐσώφυλλα καὶ παράφυλλα βρίσκουμε ἐπιστολὲς ἄχρηστες πλέον γιὰ τὸν κάτοχό τους.

Χρυσάνθου Νοταρᾶ, Διδασκαλία ὠφέλιμος περὶ μετανοίας. Ἔκδοση τοῦ Νικολάου Σάρου. Βενετία 1724.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 996–997

- Τὸ δέριμα τῆς βιβλιοδεσίας μὲ τὸν στοιχειώδη πρόστυπο διάκοσμο εἶχε κοπεῖ σὲ δύο τμήματα, ἀλλὰ κρίθηκε προτιμότερο νὰ ραφεῖ καὶ ὄχι νὰ ἀντικατασταθεῖ μὲ νέο.

Ἀγαπίου [Λάνδου], *Ἀμαρτωλῶν σωτηρία*. Ψυχοφελές ἔργο σὲ ἀπλῆ ἐλληνικὴ. Ἔκδοση τοῦ Νικολάου Γλυκέως, Βενετία 1793.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» ΘΕΟ 141

- Ἡ πινακίδα ἀρχῆς συγκροτήθηκε ἀπὸ φύλλα λατινικοῦ ἐντύπου, ἐνῶ τὸ ἐσώφυλλο ἀρχῆς ποὺ ἦταν λευκὸ προσέφερε χῶρο στὶς προσευχὰς ἐνὸς ἀναγνώστη τοῦ 1880 ἀπὸ τὴ Δημητσάνα.

ΠΡΟΦΥΛΑΞΗ ΚΑΙ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Χειρόγραφο *Λεξικὸ* σὲ περγαμνὴ καὶ χαρτί. Προέλευση: Μονὴ Μεγάλου Μετεώρου. Γραφέας Κωνσταντῖνος Εὐγένης. Ἔτος 1296/7.

BXM 19540

- Οἱ ἀπώλειες φύλλων στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τοῦ τόμου ἀντιμετωπίσθηκαν κατὰ τὴ μεταγενέστερη, νέα βιβλιοδέτησή του μὲ τὴν προσθήκη χαρτῶν φύλλων, στὰ ὁποῖα ἀναπληρώθηκε τὸ χαμένο κείμενο. Ὅρισμένα σποραδικὰ διασωθέντα περγαμνὰ φύλλα ἀπὸ τὴν ἀρχὴ δὲν ἐγκαταλείφθηκαν, ἀλλὰ συσταχώθηκαν μὲ τὰ χαρτῶα. Ἡ συρραφὴ τῶν παλαιῶν μὲ τὰ νέα φύλλα διακρίνεται στὴ φθαρμένη σήμερα ράχη τοῦ κώδικα.

Σχεδογραφία (σχολικὸ βιβλίον). Περγαμνὸ παλίμψηστο χειρόγραφο. Στὸ παλαιότερο στρώμα γραφῆς ὕμνοι. 14ος αἰ.

BXM 19886

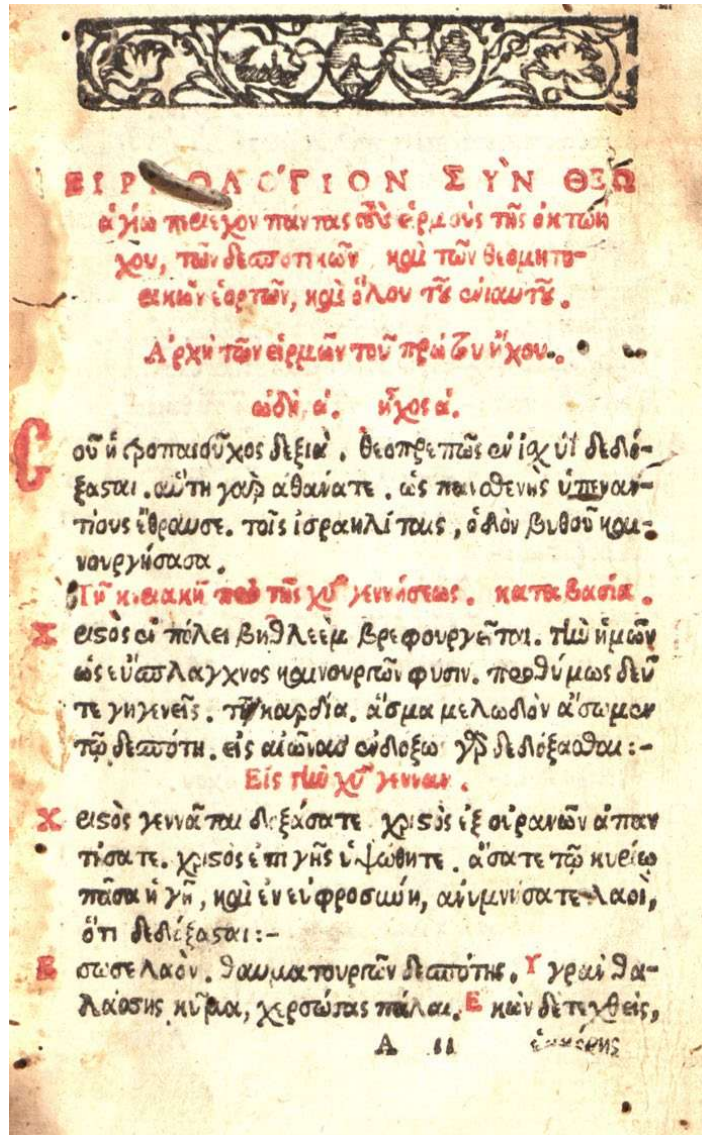
- Ἡ ἀπώλεια τοῦ καλύμματος τῆς στάχωσης καθιστᾷ ὄρατὴ τὴ ραφὴ τῶν τευχῶν. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ πρακτικὴ τῶν νεύρων, στὶς βυζαντινὲς σταχώσεις οἱ «άλυσίδες» ποὺ σχηματίζονται ἀπὸ τὸ νῆμα τῆς ραφῆς ἐνσωματώνονται στὸ σῶμα τοῦ βιβλίου.

**ΒΙΒΛΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΣΗ, ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ,
ΒΙΒΛΙΟΔΕΞΙΕΣ ΣΕ ΔΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΗ**

Είρμολόγιον. Ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον. Ἐκδοσὴ τοῦ [Ἀνδρέα] Κουνάδου. Βενετία 1584.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 830

- Ἡ βυζαντινοῦ τύπου στάχωση προφανῶς ἐκτελέσθηκε στὴν Ἀνατολή καὶ φέρει τὰ χαρακτηριστικὰ ὑπερυψωμένα κεφαλάρια.

Μέγας Βασίλειος, *Συγγράμματά τινα*. Έκδοση του Stefano di Nicolini da Sabbio. Βενετία 1535.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 893

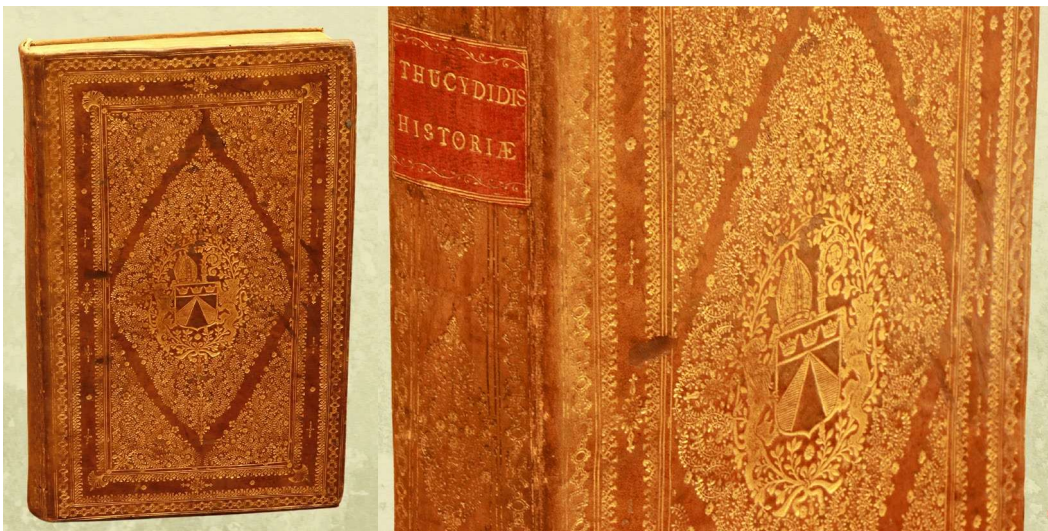
- Η μεταγενέστερη στάχωση του τόμου φέρει νεύρα στη ράχη που αποτελούν δυτικό στοιχείο. Ωστόσο ο όρθόδοξος αναγνώστης του ενδιαφέρθηκε περισσότερο για το κείμενο και, μεταξύ άλλων σημειώσεών του, στα περιθώρια απευθύνεται και στους καθολικούς με τη φράση Σημείωσον σύ ό λατίνος περι τής έκπορεύσεως. Ένα πρόχειρο κομμάτι χαρτί σε χρήση σελιδοδείκτη (έδω διακρίνεται οικονομικός λογαριασμός) αποτελούσε, όπως και σήμερα, εύκολη λύση, όταν ή βιβλιοδεσία δέν έφερε ένσωματωμένο σελιδοδείκτη.

Θουκυδίδου, *Περί του Πελοποννησιακού πολέμου* με λατινική μετάφραση του Lorenzo Valla. Έκδοση του Henri Estienne. [Γενεύη] 1588.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 143

- Εκτός από τόν πλούσιο χρυσότυπο διάκοσμο και τὸ χρυσὸ ξάκρισμα τῶν φύλλων, τὴ δυτικὴ προέλευση τῆς στάχωσης μαρτυρεῖ και τὸ οἰκόσημο τοῦ ἀρχιεπισκόπου Rheims, Léonore d'Estampes de Valençay (1589–1651).

Δημοσθένους, *Λόγοι και Προίμια δημηγορικά και Έπιστολαι* με έρμηνεία του Ούλπιανού. Έπιμέλεια του Guillaume Morel. Έκδοση του Jean Bienné. Παρίσι 1570.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 122

- *Η γαλλική στάχωση του 17ου αί. φέρει πλούσιο χρυσότυπο διάκοσμο με δυτικά μοτίβα (κρινάνθεμα) στις πινακίδες και νεύρα στις ράχες. Το βιβλίο ανήκε στην προσωπική βιβλιοθήκη του Λουδοβίκου ΙΓ' (1610-1643), και στην πινακίδα αρχής διακρίνεται το οικόσημό του.*

Η ΔΥΤΙΚΗ ΧΡΥΣΟΤΥΠΙΑ ΕΠΕΚΤΙΝΕΤΑΙ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Μελέτιος Συρίγος και Δοσίθεος Ίεροσολύμων, *Έργα κατά των Καλβινιστών*. Έκδοση του Mitrofan al Husulul. Βουκουρέστι 1690.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 971

- *Τα χρυσότυπα δυτικά φυτικά μοτίβα περιορίζονται στην πινακίδα αρχής, ενώ οι δυτικές επιδράσεις συμπληρώνονται από τα νεύρα της ράχης.*

Τυπικόν. Ἐκκλησιαστικὸ λειτουργικὸ βιβλίον. Ἐκδοσὴ τοῦ Νικολάου Σάρου. Βενετία 1691.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 811

- Ἡ χρυσοτυπία φαίνεται ὅτι ἐφαρμόσθηκε μεταγενέστερα ἐπάνω στὸν προϋπάρχοντα ἔκτυπο διάκοσμο καὶ περιορίσθηκε σὲ ἓνα ὀρθογώνιο πλαίσιο στὸ κέντρο κάθε πινακίδας καὶ λίγα μικρὰ κοσμήματα.

Ἀρχιερατικόν. Ἐκκλησιαστικὸ Λειτουργικὸ βιβλίον. Ἐκδοσὴ τοῦ Antonio Bortoli. Βενετία 1778.

ΒΧΜ 17710

- Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὀρθογώνια πλαίσια σὲ κάθε πινακίδα καὶ τὰ τέσσερα φυτικά μοτίβα στὶς γωνίες, ἡ χρυσότυπη διακόσμηση περιλαμβάνει καὶ δύο μεγάλα κοσμήματα μὲ παραστάσεις Σταύρωσης καὶ Ἀνάστασης. Στὸ τέλος τοῦ τόμου συσταχώθηκαν λευκὰ φύλλα, σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα προστέθηκε κείμενο ποὺ μιμεῖται τὴ σελιδοποίηση τοῦ ἐντύπου.

ΕΝΤΥΠΑ ΚΑΙ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΜΕ ΣΤΑΧΩΣΕΙΣ ΙΣΛΑΜΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

Σεργίου Ἰωάννου, Πραγματείας ἰατρικῆς τόμος πρῶτος. Ἐπίτομη ἱστορία τῆς Ἰατρικῆς. Ἐκτύπωση στὴν [Πατριαρχικὴ Τυπογραφία]. Κωνσταντινούπολη 1818.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1413

- Τὰ διακοσμητικὰ στοιχεῖα τῶν πινακίδων καὶ ἡ γενικὴ διάταξή τους (κεντρικὸ «arabesque» κόσμημα καὶ τέσσερα «γαμμάτια» στὶς γωνίες), ἡ τεχνικὴ τῆς ἀνάγλυφης ἐκτέλεσής τους καὶ ἡ χρῆση χρωμάτων καὶ χρυσοῦ προσδίδουν ἰσλαμικὸ χαρακτῆρα στὴ στάχωση τοῦ τόμου. Τὰ ἐσώφυλλα ἀρχῆς καὶ τέλους ἔχουν ἐπενδυθεῖ μὲ χρυσοκέντητο ὕφασμα.

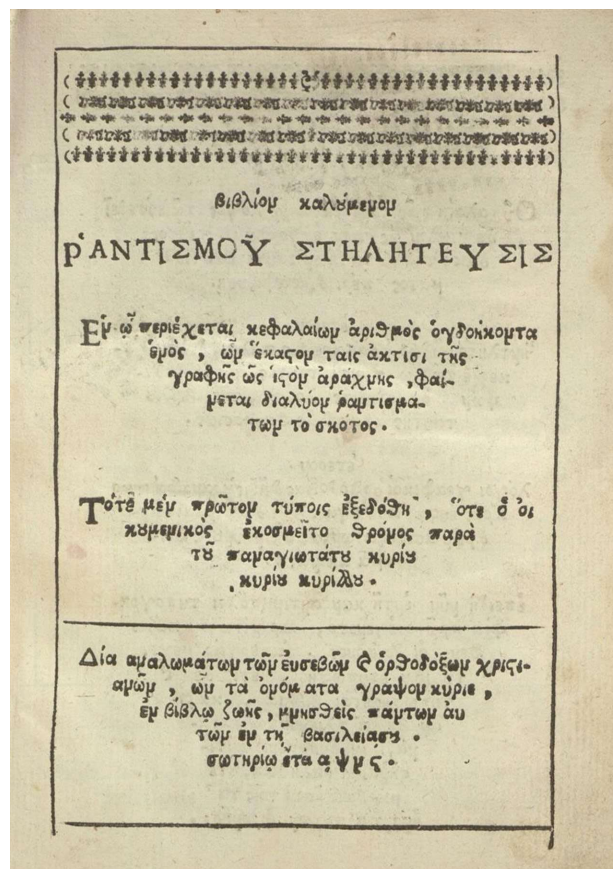

[Ευστράτιου Ἀργέντη], *Ραντισμοῦ Στῆλιτευσις*. Θεολογικὸ βιβλίο. [Κωνσταντινούπολη] 1756.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1026-1027

- Ἡ ἰσλαμικὴ ἐπίδραση στὴ στάχωση περιορίζεται στὸ χρυσότυπο κεντρικὸ κόσμημα τῶν δύο πινακίδων, ἐνῶ δυτικὸ στοιχεῖο ἀποτελοῦν τὰ νεῦρα στὴ ράχη.

Χειρόγραφες *Λειτουργίες* Ἰωάννου Χρυσοστόμου καὶ Μεγάλου Βασιλείου. Γραφή καὶ πλούσια διακόσμηση, οἱ τυπικὲς τῆς σχολῆς τοῦ μητροπολίτη Βουζεαυ Λουκά. Προέλευση ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολύτριας στὴ Μάκρη τῆς Θράκης. 17ος αἰ.

ΒΧΜ 19660

- Ὁ κώδικας φέρει τὴ συνήθη ἰσλαμικὴ στάχωση τύπου «τσέπης», μὲ κάλυμμα γιὰ τὴν τομὴ τῶν φύλλων στὴ μεγάλη πλευρά. Ἰσλαμικοῦ τύπου εἶναι ἐπίσης τὰ ἔκτυπα κοσμήματα τῶν πινακίδων, μὲ χρῆση κόκκινου χρώματος, καθὼς καὶ ἡ διάταξή τους.

ΕΝΤΥΠΑ ΜΕ ΙΣΛΑΜΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑΧΩΣΗΣ

Ανθολόγιον τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ. Ἐκκλησιαστικὸ λειτουργικὸ βιβλίον. Ἔκδοση τοῦ Antonio Pinelli. Βενετία 1603.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1018

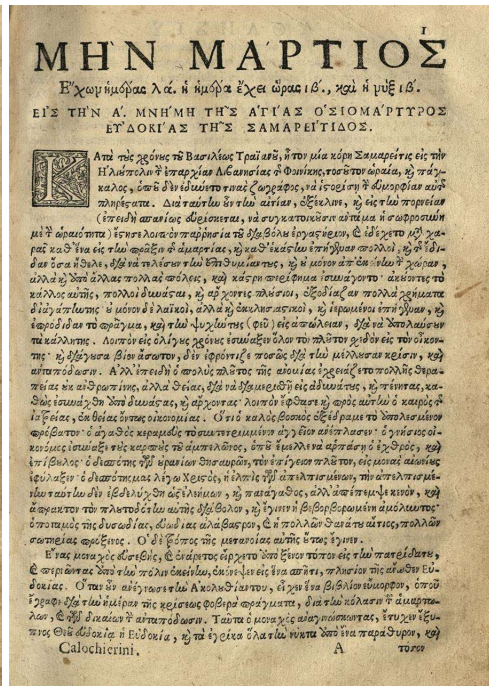
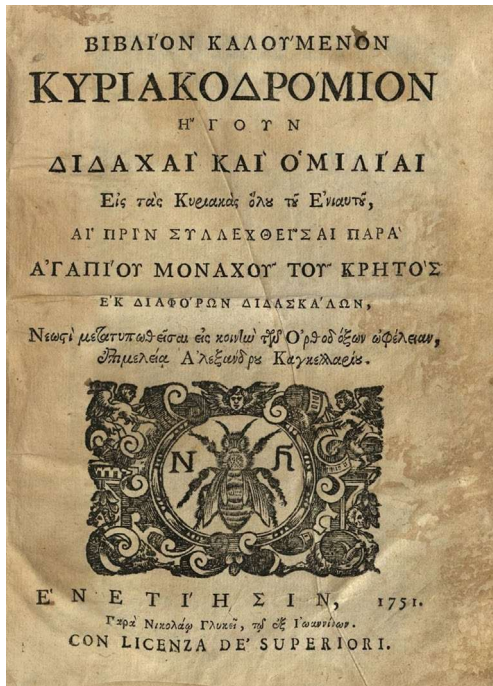
- Ἡ συχνὴ χρῆση τοῦ τόμου στὴν ἐκκλησία προφανῶς ἐπέβαλε τὴν ἐκ νέου βιβλιοδέτησή του τὸν 17ο-18ο αἰ., κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ὁποίας σὲ ἀρκετὰ σημεία συσταχώθηκαν φύλλα μὲ χειρόγραφο κείμενο ποὺ ἀναπλήρωσαν ὅσα εἶχαν ἐκπέσει.

Δύο βιβλία συσταχωμένα: α. *Κυριακοδρόμιον*. Ὁμιλίες γιὰ τὶς Κυριακὲς κατ' ἐκλογὴ τοῦ Ἀγαπίου [Λάνδου]. Ἔκδοση Νικολάου Γλυκέως. Βενετία 1751. β. *Βίβλος καλούμενη Καλοκαιρινή*. Βίοι ἁγίων τῶν καλοκαιρινῶν μηνῶν μεταφρασμένοι στὴν ἀπλὴ ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸν Ἀγάπιο [Λάνδο]. Ἔκδοση Νικολάου Γλυκέως. Βενετία 1694.

ΘΕΟ 320

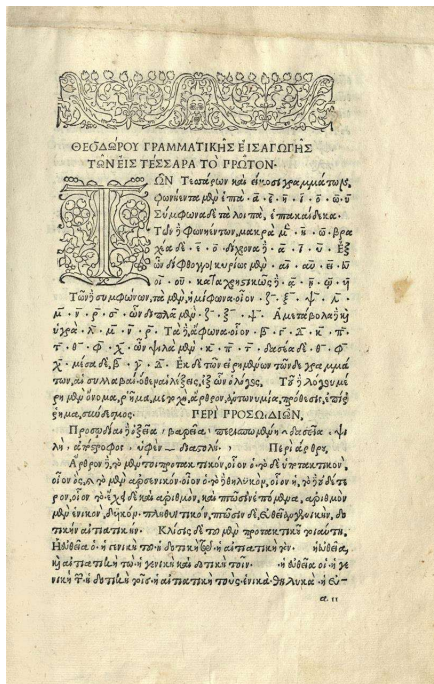
- Ἀνατολικῆς ἐπίδρασης διάταξη τῆς διακόσμησης. Ὡστόσο τὸ κεντρικὸ κόσμημα φέρει τὸ δυτικὸ μοτίβο τοῦ ἀετοῦ μὲ στέμμα ποὺ κρατᾷ πόλη, ἐνῶ δυτικὴ ἐπίδραση ἀποτελοῦν καὶ τὰ νεῦρα τῆς ῥάχης. Ἡ πρακτικὴ τῆς συστάχωσης σὲ ἓνα σῶμα δύο ἢ περισσότερων τόμων –συχνὰ τοῦ ἴδιου ἔργου– ἀποτελεῖ συννηθισμένη λύση γιὰ μείωση τοῦ κόστους καὶ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη.

Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ, Γραμματικῆς εἰσαγωγῆς βιβλία τέσσαρα. Ἐκδοση τοῦ Antonio Bortoli. Βενετία 1756.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ωνάσης» 386

- Τὸ ἀνατολικῆς ἐπίδρασης κόσμημα «arabesque» στὸ κέντρο κάθε πινακίδας συνδυάζεται με ὀρθογώνιο περιμετρικὸ πλαίσιο, συνηθισμένο σὲ βυζαντινὸ τύπου σταχῶσεις, καὶ με τὰ δυτικῆς προέλευσης νεῦρα στῆ ράχη.

ΣΤΑΧΩΣΕΙΣ ΜΕ ΑΝΘΡΩΠΟΜΟΡΦΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ

Άορατος πόλεμος. Πνευματικός όδηγός με έπιμέλεια Νικοδήμου του Άγιορείτου. Έκδοση Πάνου Θεοδοσίου. Βενετία 1796.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 1126

- Τò κέντρο τής πινακίδας άρχής διακοσμεΐται με χρυσότυπη άπεικόνιση του προφήτη Δαβιδ που κρατάει είλητάριο με την άρχή του κειμένου του Ψαλτηρίου, ενώ μικρά χρυσότυπα φυτικά μοτίβα χρησιμοποιούνται στη ράχη.

Παρακλητική. Έκκλησιαστικό λειτουργικό βιβλίο. Έκδοση του Andrea Spinelli. Βενετία 1559–1560.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 762

- Στο μεγάλο κεντρικό κόσμημα τής πινακίδας άρχής άπεικονίζεται ή Θεοτόκος ένθρονη βρεφοκρατούσα, ενώ σέ αυτό τής πινακίδας τέλους ή Σταύρωση. Ό πλούσιος φυτικός διάκοσμος διατάσσεται γύρω από τὰ κοσμήματα αυτά, μέσα σέ όρθογώνια παράλληλα πλαίσια.

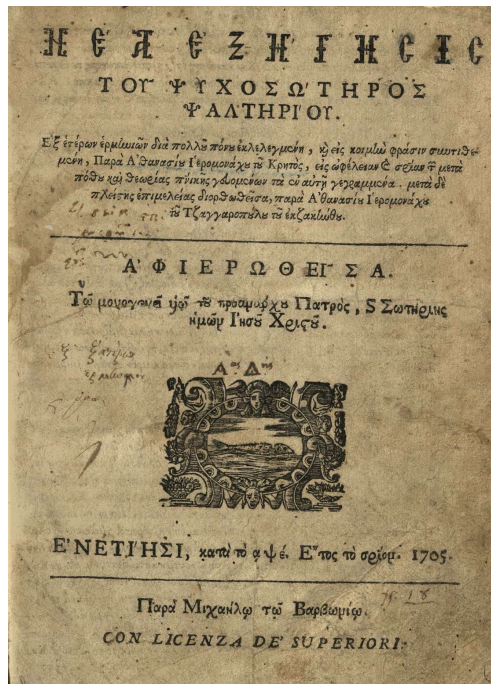

Νέα ἐξήγησις τοῦ ... Ψαλτηρίου. Ἑρμηνεία τοῦ Ψαλτηρίου σὲ ἀπλὴ ἑλληνικὴ ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Ἀθανάσιο [Βαρούχα]. Ἐκδοσὴ τοῦ Michelangelo Barboni. Βενετία 1705.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 983–984

- Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ κεντρικοῦ κοσμήματος τῆς πινακίδας ἀρχῆς μὲ τὸν προφήτη Δαβίδ, συγγραφέα τοῦ Ψαλτηρίου, ποὺ κρατᾷ λύρα, προφανῶς συνδέεται μὲ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐντύπου. Ἡ διακόσμηση τῆς στάχωσης ἐπεκτείνεται καὶ στὴν τομὴ τῶν φύλλων (ξάκρισμα) μὲ χρυσότυπα φυτικὰ μοτίβα.

18ος ΑΙΩΝΑΣ: ΝΕΑ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΑ ΕΚΔΟΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ. ΝΕΕΣ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΔΕΞΙΑ

Ἐκλογὴ τοῦ Ψαλτηρίου ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Κausοκαλυβίτη. Ἐκδοσὴ τοῦ Δούκα Σωτήρη. Ἅγιον Ὄρος 1759.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1032

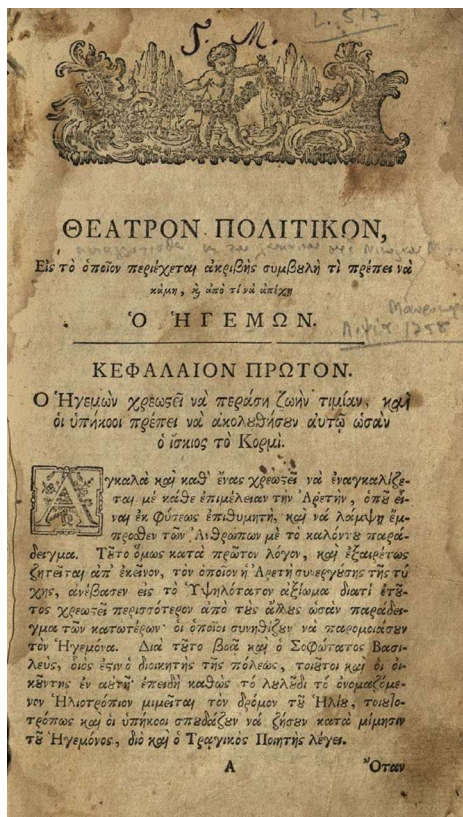
- Ἀντίτυπο τοῦ πρώτου βιβλίου ποὺ ἐκδόθηκε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Στὴ στάχωση προτιμήθηκε ἕνας συνδυασμὸς «κλασικῶν» στοιχείων, ὅπως τὰ κλείστρα καὶ οἱ ξύλινες πινακίδες, μὲ ἄλλα μοντέρνα, ὅπως τὰ νεῦρα καὶ τὰ ἀνθρωπόμορφα κοσμήματα.

Θέατρον Πολιτικόν. Μετάφραση λατινικοῦ πολιτικοῦ ἐγχειριδίου ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μαυροκορδάτο. Ἔκδοσις τοῦ Johann Gottlob Immanuel Breitkopf. Λειψία 1758.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 1218–1219

- Οἱ ξύλινες πινακίδες καὶ τὰ κλειστρα συνυπάρχουν μὲ χρυσοτυπίες, νεῦρα στὴ ράχη καὶ πολλὰ ἀνθρωπόμορφα κοσμήματα σὲ διάταξη ἰσλαμικῆς ἐπίδρασης. Ἡ ἐπιχρωματισμένη τομῆ τῶν φύλλων χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἀναγραφὴ κτητορικοῦ σημειώματος.

Νέος Θησαυρός. Θρησκευτικοί λόγοι σε караμανλίδικη έκδοση (στά τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες). Έκδοση του Antonio Bortoli. Βενετία 1756.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 1029

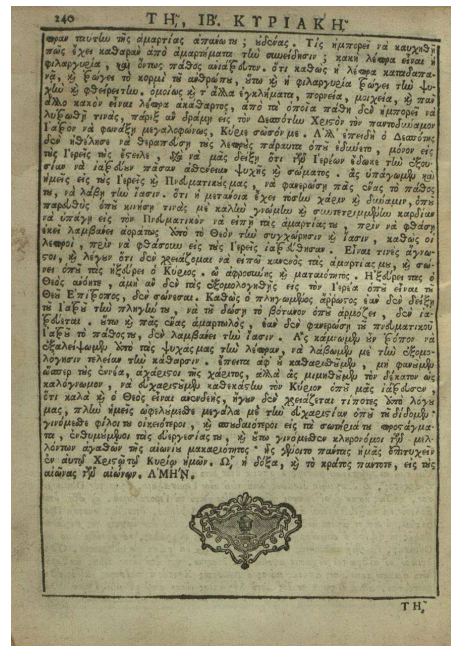
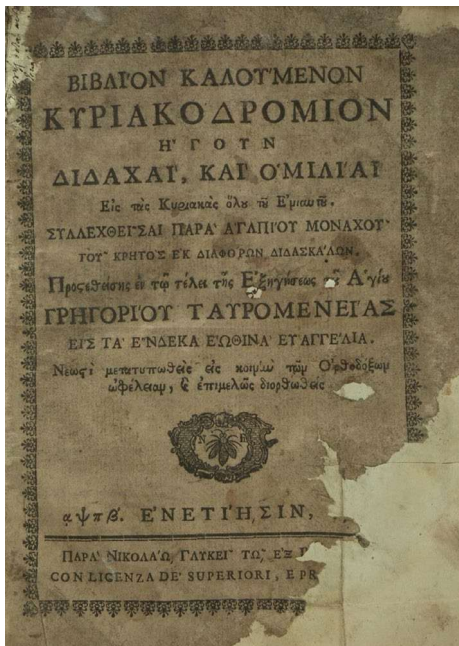
- Η συστάσωση πολλών χαρακτηριστικών και ο κίνδυνος παρατοποθέτησής τους οδήγησε τον Ιταλό χαρακτήρα να σημειώσει την ακριβή θέση (tra la pag. 60: 61). Ανάλογο ρόλο έχει, όπως και σήμερα, η βυζαντινή συνήθεια αρίθμησης των τευχών, συνήθως στο κάτω περιθώριο.

Κυριακοδρόμιον. Όμιλίες για τις Κυριακές κατ' έκλογή του Αγαπίου [Λάνδου]. Έκδοση του Νικολάου Γλυκέως. Βενετία 1782.

Βιβλιοθήκη Ιδρύματος «Αλέξανδρος Ωνάσης» 1079

- Ίσλαμικής επίδρασης διακόσμηση, δυτικής προέλευσης νεύρα και πινακίδες από χαρτόνι, στις οποίες επικολλήθηκαν ως εσώφυλλα σελίδες από άλλο έντυπο.

Γεωργίου Κωνσταντίνου, *Λεξικὸν τετράγλωσσον*. Ἔκδοσι τοῦ Δημητρίου Θεοδοσίου. Βενετία 1786.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 437

- *Δυτικῆς προέλευσης νεῦρα στῆ ράχη καὶ πλούσιος ἔκτυπος διάκοσμος σὲ διάταξι ποὺ θυμίζει περισσότερο βυζαντινὲς σταχώσεις. Ὡστόσο ἀπουσιάζουν πλέον τὰ κλεῖστρα καὶ στὶς πινακίδες χρησιμοποιεῖται χαρτόνι ἀντὶ γιὰ ξύλο.*

ΒΙΒΛΙΟΔΕΞΙΕΣ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ

Χειρόγραφο Ἀνθολόγιο *βυζαντινῆς μουσικῆς*. Γραφέας Δημήτριος Μαρούκας στὴν Ὑδρα. Ἔτος 1808.

ΒΧΜ 19610

- *Δέρμα μὲ «νερά», νεῦρα καὶ χρυσότυπα δυτικὰ μοτίβα. Οἱ ἀκμές τῶν φύλλων διακοσμοῦνται σὲ ἀπομίμησι «μαρμαρόκολλας», ἐνῶ δύο συσταχωμένες κορδέλλες ἐκτελοῦν χρέη σελιδοδεικτῶν.*

Ζαχαρία Ἀγιορεῖτη, *Λεξικὸν τουρκικὸν καὶ γραικικόν*. Ἔκδοσι τῆς τυπογραφίας τοῦ Φοίνικος. Βενετία 1861.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 512

- *Ἀποκλειστικὰ δυτικὰ χρυσότυπα μοτίβα στὶς πινακίδες καὶ στῆ ράχη.*

Νεκταρίου, Πατριάρχη Ἱεροσολύμων, Ἐπιτομὴ τῆς ἱεροκοσμικῆς ἱστορίας. Ἔκδοση τοῦ Νικολάου Γλυκέως. Βενετία 1729.

Βιβλιοθήκη Ἰδρύματος «Ἀλέξανδρος Ὠνάσης» 372

- Τὸ βιβλίο σταχώθηκε στὴ Δύση τὸν 19ο αἰ. μὲ πολυτελὴ χρυσότυπη διακόσμηση, στὴν ὁποία ξεχωρίζει ὁ θυρεὸς τοῦ πάπα Γρηγορίου Ιζ' (1831-1846).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3:
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ ΔΡΑΜΑΣ (2003)

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΔΗΜΟΥ ΔΡΑΜΑΣ
ΙΗ' ΕΦΟΡΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ & ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Έκθεση της

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ

*Μορφές του αρχαίου και βυζαντινού βιβλίου
Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία*

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΔΡΑΜΑΣ

15 Σεπτεμβρίου - 17 Οκτωβρίου 2003

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

Βασίλης Άτσαλος
Ομότιμος Καθηγητής Α.Π.Θ.

ΜΕΛΗ

Γιώργος Βελένης
Καθηγητής Α.Π.Θ.

Κώστας Τριανταφυλλίδης
Διευθυντής ΔΕΚΠΟΤΑ Δράμας

Κατερίνα Περισιτέρη
ΙΗ' Εφορία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων

Μπάμπης Λέγγας
Πρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας Βιβλιοδεσίας

Νίκη Τσιρώνη
*Αντιπρόεδρος Ελληνικής Εταιρείας Βιβλιοδεσίας
Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ*

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Ραχήλ Μοχωρίδου
Μαρία Χατζησάββα

ΤΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΠΟΥ ΕΚΤΙΘΕΝΤΑΙ ΠΡΟΕΡΧΟΝΤΑΙ ΑΠΟ

το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης
το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο
το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
και τη Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων

ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης*

Χειρόγραφον άραβικόν. Κοράνιον

Χάρτ. 15x11 φφ. 306 στ. 15 έτ. 1827 Χφ άρ. 40

Γ ρ α φ ή έξαιρετικώς καλλιγραφική. Τò κείμενον έντòς χρυσών πλαισίων, χρυσόγραφα κοσμήματα. Έν τέλει έπιγραφή άναφέρουσα ότι τò βιβλίον έγράφη Υπό τοϋ Seyd al-Seyh Mahmud ibn al-Seyh Mustafa istifavi [άπό τὰς Θήβας] έν έτει Έγεΐρας 1243 [= 1827/8]. — Χ ά ρ τ η ς λίαν λεπτός, σιλπινός, ύποκίτρινος. — Κ α τ ά σ τ α σ ι ς άριστη. — Σ τ ά - χ ω σ ι ς έκ δέρματος καστανόχρου μετά χρυσοτύπων κοσμημάτων, τύπου άνατολικού (μετά γλωσσίδος).

Λειτουργίαι

Περγ. 21,5x15 φφ. 20 (21-1) στ. 22 κολοβ. 15. αϊ. Χφ άρ. 42

1 (φ. 2) Χρυσοστόμου (κολοβ.).

2 (φ. 10) Μ. Βασιλείου (άκέφ. - κολοβ.).

Έχει άφαιρεθ ή τò φ. 1. Τὰ έλλείποντα φύλλα ένδιαμέσως καί έν τέλει έχουν ψαλιδισθ ή. — Γ ρ α φ ή έπιμελημένη, άλλ' άσυνήθης, συνεστραμμένη. Πλουσιωτάτη έρυθρογραφία. Περίτεχνα, κοσμημένα έρυθρόγραφα άρχικά, άπό φ. 10 κ.έ. δια συνδυασμού κυανού καί έρυθρού χρώματος. — Κ α τ ά σ τ α σ ι ς κακή. — Σ τ ά χ ω σ ι ς τύπου δυτικου άναγεννησιακου (σανί-

* Έ μερικ ή περιγραφή τών χειρογράφων τοϋ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, που περιλαμβάνονται στην έκθεση, έχει άντιγραφεί, με έλάχιστες έπεμβάσεις καί με διατήρηση τής γλώσσας καί τής όρθογραφίας, άπό τò βιβλίο: Λίνου Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων τοϋ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*. Έπιμέλεια - Συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδη, Ά. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη. Θεσσαλονίκη 1991.

δες), μετὰ χρυσοτύπων κοσμημάτων καὶ παραστάσεων· ἡ διακόσμησις ἐντὸς ὀρθογωνίου περιβαλλομένου ὑπὸ παρυφῆς, ὄπου, καὶ εἰς τὰ δύο ἐξώφυλλα, ἀνὰ ἕξ παραστάσεις ἀγίων καὶ παπῶν, δυτικῆς τεχνοτροπίας.

Εὐαγγελιστάριον

Χάρτ. 21,5×15,5 φφ. 249 στ. 21 ἀκέφ. ἀ ἡμ. 16. αἰ. Χφ ἀρ. 43

Ἐξέπεσε τὸ πρῶτον φύλλον τοῦ χφ. Μέγα χάσμα μετὰ φ. 90 (ἐξέπεσαν 67 φύλλα). — Γ ρ α φ ἠ φιλολογικῆ, λίαν ἐπιμελημένη, συνεστραμμένη, ἐμπείρου βιβλιογράφου. Ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῆς συγκριτικῆς ἐξετάσεως τῆς γραφῆς, γραφεὺς εἶναι ὁ μοναχὸς Κύριλλος ὁ Ναυπάκτιος. — Χ ἄ ρ τ η ς λεπτός, σιλπνός, ὕδατός. ἄγκυρα, τύπου Br. 484-493 [1511-1530], καὶ πῖλος, ὡς περ. Br. 3401 [1498-1512] ἢ 3407 [1527-1553]. (Πιθανὴ χρονολόγησις τοῦ χφ: 1513-1538.) — Κ α τ ἄ σ τ α σ ι ς ἀρκούντως καλή. — Σ τ ἄ χ ω σ ι ς βυζαντινὴ (αὔλακες), ἐκ δέρματος βυσσινόχρου, πιθανώτατα σύγχρονος μὲ τὸ χφ. Λείψανα μεταγενεστέρως ἐπενδύσεως ἐξ ἐρυθροῦ μεταξωτοῦ υφάσματος ἴχνη προσηρμοσμένου ἄλλοτε εἰς τὸ πρόσθιον ἐξώφυλλον μεταλλίνου σταυροῦ· λείψανα δύο πορπῶν.

Τρεῖς Λειτουργίαι καὶ Ἀγιασματάριον

Χάρτ. 20,5×15 φφ. 95 στ. 18-19 16. καὶ 17. αἰ. Χφ 71

- 1 (φ. 1) Χρυσοστόμου.
- 2 (φ. 24) Μ. Βασιλείου.
- 3 (φ. 52) Προηγιασμένων.
- 4 (φ. 68) Μικρὸν εὐχολόγιον: Ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ, Ἀποστολοευαγγέλια τῆς ἐβδομάδος καὶ Εὐχαὶ εἰς διαφόρους περιστάσεις.

Διακρίνονται δύο μέρη: α) φφ. 1-67, β) φφ. 68-95. — Γ ρ α φ ἠ. Ἡ λειτουργία τοῦ Χρυσοστόμου (ἀπὸ φ. 6ν-23) καὶ

ή λειτουργία τῶν Προηγιασμένων (φφ. 52-63) ἔχουν γραφή ὑπὸ μιᾶς χειρὸς (χ¹): γραφή συνεστραμμένη, ἀλλ' ἐπιμελημένη, τύπου λειτουργικοῦ. Δευτέρα χεὶρ (χ²) ἔγραψε τὴν λειτουργίαν τοῦ Βασιλείου (φ. 24 μέχρι τοῦ φ. 39): γραφή ὁμοίως ἐπιμελημένη, λειτουργική, περισσότερον ρέουσα. Τρίτη χεὶρ τέλος, (χ³), συνεπλήρωσε τὴν ἐλλείπουσαν ἀρχὴν τοῦ Χρυσοστόμου (φφ. 1-5) καὶ τὸ τέλος τοῦ Βασιλείου (φφ. 40-50): γραφή ὀρθία, γωνιώδης, λειτουργική, τύπου «μονῆς Ὁδηγῶν» (εἰς φ. 50ν συνεχίζει καὶ ἀποπερατώνει τὸ κείμενον ἢ χ¹). Καὶ αἱ τρεῖς χεῖρες σύγχρονοι. Τοῦ β' μέρους ἡ γραφή περίτεχνος, κατ' ἀπομίμησιν ἀρχαιοτέρας λειτουργικῆς (προεκτεινόμεναι κεραφαὶ τῶν γραμμάτων εἰς τὴν κάτω ᾠαν), 17. αἰ. (χ⁴). — Χάρις α' μέρους: ὕδατος. ἄγκυρα, τύπ. Br. 485-496 [1528-1547], ζυγός, ὡς περ. Br. 2520 [1555], πῖλος, ὡς περ. Br. 3417 [1540-1541]. (Πιθανὴ χρονολόγησις τοῦ α' μέρους: 1540-1543.) — Κατάστασις μετρία. — Στάχωσις νεωτερική, ἐκ δέρματος καστανόχρου, ἄτεχνος, μετὰ τινῶν ἐντύπων κοσμημάτων: α) σταυρός, β) σχῆμα Χ.

Δύο σημειώματα εἰς τὰ δίπτυχα τοῦ Χρυσοστόμου (φ. 18) καὶ τοῦ Βασιλείου (φ. 44) ἐπιτρέπουσιν τὴν ὑπόθεσιν ὅτι ὁ ἱερομόναχος Σωφρόνιος εἶναι ἢ χ¹ καὶ ὁ μοναχὸς Ἰάκωβος ἢ χ³.

Λειτουργία Ἰωάννου Χρυσοστόμου

Χάρτ. 18,5×13 φφ. 52, IV στ. 11 ἔτ. 1678 Χφ ἀρ. 77

Γραφή ὀρθία, στρογγύλη, λειτουργική, λίαν καλλιγραφική. Χρυσόγραφα καὶ πολύχρωμα, εὐμεγέθη, ἐξαιρετικῶς πεποικιλμένα ἀρχικά. — Κατάστασις πολὺ καλή. — Στάχωσις νεωτερική, ἐκ δέρματος ἐρυθρόχρου, μετὰ χρυσοτύπων κοσμημάτων εἰς τὸ μέσον.

Γραφεὺς τοῦ κώδικος ὁ ἱερομόναχος Παρθένιος ἐκ Πελοποννήσου (βλ. φ. 52).

*Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου
Ὁμιλίαι εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον εὐαγγέλιον*

Περγ. 38,5×27,5 φφ. 16 σελ. 2 στ. 29-31 11. αἰ.
Χφ ἀρ. 92 (σπάραγμα)

Γ ρ α φ ἠ ἑλαφρῶς δεξιοκλινής, ἐξαιρετικῶς ἐπιμελημένη, τύπου μαργαριταρόσχημου. — Χ α ρ ά κ ω σ ι ς τύπου Lake II, 34e (Leroγ 44C2).

Σπαράγματα χαρτῶων κωδίκων

Χφ ἀρ. 95*

Τὰ φύλλα ἐκ τῶν ὁποίων ἀπετελέσθη τὸ χφ 95 προέρχονται ἐκ τριάκοντα δύο κωδίκων θεολογικοῦ, λειτουργικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ, κυρίως, περιεχομένου. Ἀκολουθεῖ σύντομος περιγραφή τεσσάρων ἐξ αὐτῶν, τὰ ὁποῖα συμπεριλαμβάνονται εἰς τὴν ἔκθεσιν.

Χφ 95, I. Ἀνατολικὸς χάρτης (βομβύκινος) 24,5×16,5 φ. 1 στ. 29 14. αἰ.

Εὐαγγελιστάριον· ἡ εὐαγγελικὴ περικοπὴ τῆς θ. λειτουργίας τοῦ Μ. Σαββάτου. — Γ ρ α φ ἠ ὀρθία, λειτουργικὴ, ἐπιμελημένη.

Χφ 95, VII. Δυτικὸς χάρτης 30×21,5 φφ. 5 σελ. 2 στ. 30 β' ἡμ. 14. αἰ.

Μηναῖον Σεπτεμβρίου (25-26). — Γ ρ α φ ἠ καλλιγραφικὴ, ρέουσα, λειτουργικὴ. Ὑδατόσ. φροῦτα, περ. Βγ. 7376 [1361].

Χφ 95, XIX. Δυτικὸς χάρτης 28,5×21 φφ. 8 σελ. 2 στ. 24 α' ἡμ. 15. αἰ.

Συναξάριον Ἀπριλίου (18-23). — Γ ρ α φ ἠ ἑλαφρῶς δεξιοκλινής, ἐπιμελημένη. Ὑδατόσ. ἀμόνι, περ. Βγ. 5955 [1418].

* Πλήρης περιγραφή ὅλων τῶν σπαραγμάτων ὑπὸ Π. Σωτηροῦδη, ἐν *ΕΕΦΣΘ*, Τμήμα Φιλολογίας 1, 1991, 173-213.

Χφ 95, XXX. Ἀνατολικὸς χάρτης (βομβύκιος) in folio φφ. 5
στ. 35 13. αἰ.

Θεοδωρήτου Κύρου, Ἑλληνικῶν θεραπευτικῶν παθημάτων. —
Γ ρ α φ ῆ ρέουσα, φιλολογικὴ, ἐμπείρου βιβλιογράφου. —
Κ α τ ἄ σ τ α σ ι ς πολὺ κακῆ· σητόβρωτον.

Παλαιὰ Διαθήκη, Ἑσθήρ

Περγ. 382×11 15. αἰ. Χφ ἀρ. 101

Εἰλητάριον εἰς ἑβραϊκὴν γλῶσσαν. Τὸ κείμενον εἶναι ἄστικτον
(ἀφωνηέντιστον), ὡς εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑβραϊκὴν καὶ ὡς γράφε-
ται σήμερον εἰς τὸ κράτος τοῦ Ἰσραήλ.

Ὅκτῶ τεμάχια περγαμνῆς συνερραμμένα διὰ κλωστῆς,
ἀνίσου μήκους καὶ διπλωμένα εἰς ἀνισομεγέθη “φύλλα”. —
Γ ρ α φ ῆ τετράγωνος, εὐανάγνωστος, καλλιγραφικὴ, μετὰ δια-
κοσμητικῶν ἀπολήξεων. Γραμμένον μόνον τὸ recto ἐκ δεξιῶν
πρὸς τὰ ἀριστερά, συμφώνως πρὸς τὴν φορὰν τῆς ἑβραϊκῆς
γραφῆς. — Ἄ ξ ω ν ἐξ ἐλεφαντοστοῦ.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΩΤΗΡΟΥΔΗΣ

Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ
ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗ ΜΟΝΗ ΤΙΜΙΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΣΕΡΡΩΝ

Η μονή του Τιμίου Προδρόμου Σερρών, ένα από τα σημαντικότερα μοναστήρια της Β. Ελλάδος που ιδρύθηκε από το Σερραίο μοναχό του Αγίου Όρους Ιωαννίκιο, το 1270, αποτέλεσε κέντρο του ελληνομού και της ορθοδοξίας κατά την τουρκοκρατία. Η μονή γνώρισε μεγάλη πνευματική ακτινοβολία και οικονομική ευμάρεια που αποτυπώνεται στο πλούτο των ιερών σκευών και των πολύτιμων χειρογράφων της μονής, συχνά δωρεές προσκυνητών.

Η συμβολή της μονής στους θρησκευτικούς και εθνικούς αγώνες κατά την περίοδο του μακεδονικού αγώνα και των βαλκανικών πολέμων, οδήγησε στη δίκωση της βιβλιοθήκης και του σκευοφυλακίου του μοναστηριού από ομάδα βουλγάρων, το Μάρτιο του 1917. Τα κειμήλια και τα χειρόγραφα που αποσπάστηκαν, μεταφέρθηκαν στη Βουλγαρία. Μετά το τέλος των βαλκανικών πολέμων, ύστερα από παρέμβαση του Υπουργείου Εξωτερικών και των ελληνικών επιστημονικών κύκλων, συμπεριλήφθηκε στη συνθήκη του Νεϊγύ (27 Νοεμβρίου 1919), το άρθρο 126, σύμφωνα με το οποίο έπρεπε να επιστραφούν οι αρχαιολογικοί, ιστορικοί και καλλιτεχνικοί θησαυροί που η Βουλγαρία είχε αποσπάσει από τις βαλκανικές χώρες.

Με το έγγραφο της 16ης Μαρτίου του 1921, το Υπουργείο Εκκλησιαστικών όρισε τον έφορο βυζαντινών αρχαιοτήτων, Γεώργιο Σωτηρίου, σύμβουλο για την εξέταση των αποδοτέων από τους Βουλγάρους. Ο Σωτηρίου μετέβη στη Σόφια για την παραλαβή των αντικειμένων το Μάιο του 1923. Σύμφωνα με έγγραφο του Υπουργείου Εκκλησιαστικών, το Μάρτιο του 1924, κατατέθηκαν, από τα επιστραφένια, πέντε χειρόγραφα στο Βυζαντινό Μουσείο. Τα υπόλοιπα κατατέθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη, ένας αριθμός κειμηλίων κατατέθηκε στο Μουσείο Μπενάκη, ενώ ορισμένα επιστράφηκαν στη μονή.

Βιβλιογραφία: 1884-1930. Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα 2003 (Κατάλογος έκθεσης, υπό έκδοση).

Τετραεὐάγγελο καὶ Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη

Περγαμηνή 22,5×16 φφ. 230 ἔτος 1292

Προέλευση: Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών ΒΜ 2779 Χφ 155

Ο κώδικας αποτελείται από εικοσιεννέα τετράδια, κατά το πλείστον οκτάφυλλα και αριθμεί 189 φύλλα. Το κείμενο έχει γραφεί με μελάνι μαύρο. Οι τίτλοι, τα επίτιπλα και τα πρωτογράμματα με ερυθρό, όπως και τα σχόλια στην ὠα. Ερυθρόγραφη επίσης είναι και η σημείωση του γραφέα, μοναχού Θεοδοσίου του Κήνσου, στο φ. 230r, όπου ο βιβλιογράφος σημειώνει: «Ἐκπεπόνηται μοι ἡ βίβλος αὕτη τοῦ θεοῦ κ(αί) ἱεροῦ εὐαγγελ(ίου) τῆ ἐμῆ χειρὶ Θεοδοσίου ἁμαρτολοῦ καὶ τάχα (μον)αχ(οῦ) τοῦ Κήνσου ἐν τῇ θεῖα κ(αί) σεβασμιωτ(ά)τη μονῇ τ(ῆς) Ὑπεράγνου μου Θεομήτ(ο)ρο(ς) τῆς ἐν Κινσιταίνῃ κ(αί) ἐπλιρώθ(η) κατὰ μῆνα Μάιον τ(ῆς) ἰν(δικτιῶνος) ἐ τῷ ςω´ (= 1292) ετ βασιλεύοντο(ς) κυρ Ἀνδρονίκου αὐτοκράτορο(ς) ρωμαίων τοῦ Παλαιολόγου πατριαρχοῦντος δὲ κύρ Ἀθανασίου, τοῦ Παναγιωτάτου κ(αί) Οἰκουμενικοῦ. Καὶ οἱ εντυγχάνοντ(ες) ταύτη εὐχεσθὲ μοι διὰ τὸν κ(ύριο)ν ἀδελφοί». Η γραφή είναι συνεχής, εκλεπτυσμένη. Η ἀριστη ποιότητα του κειμένου συμβαδίζει με την επιμελημένη εκτέλεση των διακοσμητικῶν θεμάτων που κοσμούν τα ἐγχρωμα επίτιπλα (1r, 8v, 11r, 63r, 154r, 194r και 208r) ἢ τα πρωτογράμματα στην αρχή του κάθε ευαγγελίου. Στα φφ 2r-6r κανόνες αντιστοιχίας τῶν ευαγγελίων πλαισιώνονται ἀπὸ δύο κίονες που στηρίζουν τρίλοβα, ὀρθογώνια και αετωματικά ἐπιστήλια. Ο κώδικας περιλαμβάνει ολοσέλιδες μικρογραφίες τῶν τεσσάρων ευαγγελιστῶν με τα σύμβολά τους, τῶν Ματθαίου (φ.10r), Μάρκου (φ.62v), Λουκά(φ. 97v) και Ἰωάννη (φ.153v), στο τύπο του γραφέα. Η χρωματική κλίμακα τῶν μικρογραφιῶν είναι οἱ αποχρώσεις κυρίως του ερυθροῦ, του κυανοῦ, του πράσινου, του ἰώδους και τῆς ὄχρας σε σκούρους και ανοιχτούς τόνους, σε ἔντονες ἀντιθέσεις. Ο κώδικας φέρει δερμάτινη βυζαντινὴ στάχωση με ἐμπέστα κοσμήματα και ἴχνη κλείστρων ἀπὸ δῆρμα.

Βιβλιογραφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων τῶν Βυζαντινοῦ Μονασίου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1955, σ. 33-35· *Οἱ Πύλες τοῦ Μυστηρίου, Θεσαυροὶ τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπὸ τὴν Ελλάδα*, Κατάλογος Ἐκθεσης, Ἀθήνα 1994, αρ. 23, σ.206.

Το βιβλίο του Ιώβ με ερμηνευτικά σχόλια

Περγαμηνή 24,4×17,5 φφ 278 12ος-13ος αι.

Προέλευση: Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών ΒΜ 2781 Χφ 164

Ο κώδικας διατηρείται ελλιπής και κολοβός. Στο φ.1r, ατελές επίτιτλο, με απλό σχέδιο χωρίς χρώματα επιστέφει την αρχή του βιβλικού κειμένου με τις ερμηνευτικές σειρές (catenae) σε τριάντα τρία κεφάλαια. Ενταγμένες στο επίτιτλο είναι οι παραστάσεις του Ιωάννου Χρυσοστόμου και του Μεγάλου Βασιλείου, που εικονογραφούνται ολόσωμοι, αριστερά και δεξιά αντιστοίχως, κάτω από τόξα.

Το κείμενο είναι γραμμένο με μελάνι σκούρο καφέ, οι επικεφαλίδες, τα κεφαλαία γράμματα, και ορισμένα σηματοδόμενα με ανοιχτό καστανό. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πλαίσια που εντός του κειμένου αφήθηκαν κενά για την παρεμβολή μικρογραφιών που όμως δεν σχεδιάστηκαν ποτέ. Η στάχωση είναι δερμάτινη, με ξύλινες πινακίδες και διακόσμηση εμπύεστη με σφραγίδες και φέρει κλείστρα.

Βιβλιογραφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήναι 1955, σ. 48-49.

Τετραευάγγελο

Περγαμηνή 23×16 φφ 185 13ος-14ος αι.

Προέλευση: Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών ΒΜ 2782 Χφ 157

Ο κώδικας αποτελείται από είκοσι τρία τετράδια (α-κγ') που φέρουν αρίθμηση στο πρώτο και τελευταίο φύλλο κάθε τετραδίου, επάνω δεξιά. Το πρώτο παράφυλλο και το τελευταίο φύλλο είναι άγραφα.. Στο τέλος κάθε ευαγγελίου αναγράφεται σε δακτυλικό μέτρο ένα επίγραμμα (στο Ματθαίο, φ. 52v, στο Μάρκο, φ. 85v, στο Λουκά, φ. 141v, στον Ιωάννη, φ. 148v). Στο χειρόγραφο γίνεται διάκριση σε κεφάλαια και παραγράφους. Το κείμενο είναι μονόστηλο και έχει γραφεί με μελάνι σκούρο καφέ ενώ οι επικεφαλίδες και τα κεφαλαία γράμματα με μελάνι κόκκινο. Κοσμείται από πορträίτα των τεσσάρων ευαγγελι-

στών (φ. 3ν Ματθαίος, φ. 54ν Μάρκος, φ. 88ν Λουκάς, φ. 184ν Ιωάννης) που εικονογραφούνται σε παρένθετα φύλλα σκληρής περγαμηνής, περίτεχνα επίπιπλα στην αρχή κάθε ευαγγελίου (φφ. 4r, 55r, 89r και 144r) και πρωτογράμματα. Ερυθρόγραφα σχόλια αναγράφονται στην ώρα. Η στάχωση είναι δερμάτινη βυζαντινή με διακόσμηση εμπύεστη με σφραγίδες.

Βιβλιογραφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήναι 1955, σ. 37-38.

Κυριακοδρόμιο Μάξιμου του Πελοποννήσιου

Χαρτί 33x21 φφ 171 18ος αι.

Προέλευση: Μ. Τιμίου Προδρόμου Σερρών ΒΜ 2783 Χφ 184

Ο κώδικας αποτελείται από 171 φύλλα που φέρουν χειρόγραφο αριθμηση και από 43 άγραφα. Στη πρώτη σελίδα του χειρογράφου (φ. 1 δις) αναγράφεται ο πλήρης τίτλος: «Διδαχαι και όμιλαιο τών Κυριακών όλου τοῦ χρόνου· συντεθέντων παρὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ λογιωτάτου ἐν ἱερομονάχοις κυρίου κυρίου Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου, μαθητοῦ τοῦ μακαριωτάτου καὶ σοφωτάτου Πατριάρχου Ἄλεξανδρείας κυρίου κυρίου Μελετίου». Στη διπλανή σελίδα (φ.1ν) ολοσέλιδο σχεδιάσμα της παραβολής του Τελώνου και του Φαρισαίου που αποτελεί και το εικαστικό παράλληλο του Λόγου (α) με τίτλο *Εἰς τὴν Κυριακὴν πρώτην τοῦ Τελώνου καὶ τοῦ Φαρισαίου* που ιστορεῖται στο φ.1(δις)r. Ολοσέλιδος σταυρός κοσμεῖ το φ. 1r. Πλέγμα ταινιών σε πλατύ πλαίσιο σηματοδοτεῖ την αρχή και κειμένου (φ. 1(δις)r) και γεωμετρικό θέμα το τέλος του (φ.168r). Τα πρωτογράμματα, με τα επιμελημένα φυτικά μοτίβα που εγγράφουν τα αρχικά γράμματα, διάσπαρτα στο κείμενο, προσδίδουν στο χειρόγραφο υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα. Η στάχωση είναι δερμάτινη, δυτικού τύπου, με διακόσμηση εμπύεστη με σφραγίδες.

Βιβλιογραφία: Δ. Ι. Πάλλας, *Κατάλογος χειρογράφων του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήναι 1955, σ. 66-70.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ

**Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
Θεσσαλονίκη**

Συναξάριον

Περγαμηνή 277×197 φφ 206 13ος-14ος αι Χφ αρ. 14

Εξαμηνιαίο Συναξάριο, που περιέχει τους βίους των αγίων, των οποίων η μνήμη εορτάζεται από την 1η Σεπτεμβρίου έως την 28η Φεβρουαρίου. Έχει γραφτεί κατά τα τέλη του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα από το μοναχό Εφραίμ πάνω σε περγαμνή καλής ποιότητας, με μελάνη κόκκινη για τους τίτλους και μαύρη για το κείμενο. Είναι γραμμένο σε δύο στήλες, που η καθεμιά έχει 43 γραμμές. Το χειρόγραφο αγοράστηκε πρόσφατα από τον οίκο Hartung und Hartung του Μονάχου χάρη σε συντονισμένες ενέργειες πολλών κρατικών υπηρεσιών, ιδιαίτερα του Ελληνικού Υπουργείου Πολιτισμού. Προέρχεται από την πολύπαθη Ιερά Μονή της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου, την επονομαζόμενη της Κοσινίτισης ή Εικοσιφοινίσσης. Η προέλευση του χειρογράφου από τη Μονή του Παγγαίου προκύπτει από δύο κτητορικά σημειώματα, που βρίσκονται το ένα στο φ. 48ν, το άλλο στο εσωτερικό του κάτω σανιδιού της στάχωσης.

Έως τώρα του Εφραίμ αυτού γνωρίζαμε ένα μόνο χειρόγραφο, τον κώδικα 190 της Κοσίνιτσας, ένα Θεοτοκάριο. Το χειρόγραφο αυτό σήμερα απόκειται στο Κέντρο Σλαβο-βυζαντινών Ερευνών της Σόφιας, όπου φέρει τον αριθμό 359. Μάλιστα –κατά σύμπτωση(;)– στο φ. 198 φέρει βιβλιογραφικό σημείωμα ταυτόσημο περίπου μ' αυτό που διαβάζουμε στο φ. 198 του νεοαποκτηθέντος χειρογράφου.

Τα δύο αυτά χειρόγραφα συγκαταλέγονται μεταξύ εκείνων, τα οποία μαζί με άλλους θησαυρούς (άμφια, ιερά σκεύη κτλ.) αφήρεσαν από τις Ιερές Μονές της Παναγίας της Αχειροποιήτου του Παγγαίου και του Τιμίου Προδρόμου Σερρών οι Βούλγαροι το 1917.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΑΤΣΑΛΟΣ

Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων*

Ευαγγελιστάριον

Χαρτί 30×21 φφ 109 έτος 1451 αρ. ταξ. Γ.Δ.

Χειρόγραφος χαρτώος κώδικας με διακοσμημένα πρωτογράμματα και επίτιπλα σε ύφος λαϊκότροπο. Τον ίδιο λαϊκότροπο χαρακτήρα αναγνωρίζει κανείς και στη ζωγραφική παράσταση του φύλλου 12ν, όπου απεικονίζεται ο ευαγγελιστής Ματθαίος.

Η δερματόδετη στάχωση με τραχύ καφέ δέρμα πρέπει να έγινε την ίδια εποχή και μαρτυρεί ύφος επαρχιακό. Οι πινακίδες είναι ξύλινες, πάχους 13 χιλιοστών, ενώ εσωτερικά, διακρίνονται τα επαναλαμβανόμενα «ζήτα» που σχηματίζουν οι σπάγκοι του ραψίματος καθώς χωνεύονται στην πινακίδα. Στην ακμή της εμπρόσθιας πινακίδας διακρίνονται τα σταθερά μέρη των κλείστρων.

Η ιδιαιτερότητα της στάχωσης έγκειται στο ότι το δέρμα δεν είναι επικολλημένο στις ξύλινες πινακίδες με τις ζωικές ή φυτικές κόλλες που συνήθως χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί. Το δέρμα έχει υγρανθεί και τεντωθεί γύρω από τις πινακίδες. Στο εσωτερικό, οι γωνίες έχουν ραφτεί και τα υπόλοιπα γυρίσματα έχουν τεντωθεί με σπάγκους που συνδέονται μεταξύ τους χιαστί. Στο εμπρόσθιο κάλυμμα διακρίνονται οι οπές και παραλληλόγραμμα αποτύπωμα της μεταλλικής πλάκας που πρέπει να κοσμούσε άλλοτε το βιβλίο. Το οπίσθιο κάλυμμα κοσμούν τέσσερις γόμφοι κυκλικού σχήματος με ανάγλυφο διάστικτο σχέδιο και εξογκωμένο στέλεχος στο κέντρο.

* Η μερική περιγραφή των χειρογράφων της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης Ιωαννίνων, που περιλαμβάνονται στην έκθεση, έχει αντιγραφεί, από το βιβλίο: Νίκη Τοιρώνη - Μπάμπης Λέγγας, *Η Τέχνη της Βιβλιοδεσίας. Οι Θεσσαυροί της πόλης των Ιωαννίνων*. Αθήνα 2003.

Εὐχολόγιον

Χαρτί 21×135 φφ 348 16ος αι. αρ. εισ. 218

Δερματόδετη στάχωση του 17ου αιώνα με καφέ δέρμα και χρυσοτυπική διακόσμηση, σε πολύ κακή κατάσταση. Οι πινακίδες είναι ξύλινες με ίχνη μετάλλου στο πάχος της εμπρόσθιας πινακίδας, που παραπέμπουν στην ύπαρξη κλείστρων τα οποία σήμερα έχουν εκπέσει. Τη ράχη διατρέχουν τρεις παράλληλες άνθινες ταινίες, ίδιες με αυτές που κοσμούν και τα καλύμματα. Ανάμεσά τους είναι τυπωμένα μαργαριταρόσχημα κοσμήματα, ενώ εμφανείς είναι οι σπάγκοι του ραψίματος.

Τα καλύμματα διατρέχει περιμετρικά φυτικός γεωμετρικός διάκοσμος, που περιβάλλεται από δύο απλές έγκαυστες γραμμές. Στο εμπρόσθιο κάλυμμα, εντός του παραλληλογράμμου, υπάρχουν χρυσοτυπικές παραστάσεις των ευαγγελιστών. Στο οπίσθιο κάλυμμα τη θέση των ευαγγελιστών καλύπτει κόσμημα που σχηματίζει αμυγδαλόσχημο σχέδιο στο εσωτερικό παραλληλόγραμμο. Τα καλύμματα κοσμούνται από δύο ισομεγέθη κοσμήματα αποτελούμενα από 21 παραστάσεις το καθένα, ύψους 13 εκατοστών και πλάτους 9, διαφορετικά στο εμπρόσθιο και το οπίσθιο κάλυμμα. Το κενό ανάμεσα στον περιμετρικό διάκοσμο και την κεντρική παράσταση καλύπτεται από μαργαριταρόσχημα κοσμήματα (23 στο εμπρόσθιο και 22 στο οπίσθιο κάλυμμα).

Ἀχιλλέως Τατίου Ἀλεξανδρέως

Τὰ κατὰ Λευκίππην καὶ Κλειτοφῶντα, λόγοι η΄.

Χαρτί 21.5×16.5 φφ. 113 ετ. 1764 αρ. ταξ. Γ.Δ.

Χειρόγραφο του 18ου αιώνα με αποσπάσματα από το μυθιστόρημα του Αχιλλέως Τατίου. Το χειρόγραφο ξεκινά με απόσπασμα του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Φώτιου σχετικά με το έργο του Τατίου (με σημείωση ότι κατ' άλλους θεωρείται γραμμένο από τον Λέοντα τον Σοφό). Στο άνω δεξιό μέρος της σελίδας σημειώνεται από το χέρι του γραφέα η ημερομηνία «αψξδ' [1764] ιανουαρίου ιθ' [19]». Η ημερομηνία που αναγράφεται

στο τέλος του χειρογράφου δείχνει ότι ο γραφέας τελείωσε το έργο του εντός δέκα ημερών. Το χειρόγραφο καταλήγει ως εξής: «τέλος τῶν περὶ Λευκίπην καὶ Κλειτοφῶντα ἐρωτικῶν πλασμάτων. ἰανουαρίου κθ' [29]».

Δερματόδετη βιβλιοδεσία του 18ου αιώνα, με καφέ δέρμα και χρυσοτυπικό άτεχνο διάκοσμο. Οι πινακίδες είναι φτιαγμένες από χαρτόνι και τα χειροποίητα κεφαλάρια είναι πράσινου και υπόλευκου χρώματος. Οι ακμές του βιβλίου παρουσιάζουν υπολείμματα μαύρων και ερυθρών στιγμάτων.

Τα χρυσοποίκιλα καλύμματα κοσμούνται με περιμετρική διακοσμητική ταινία που φέρει άνθινες και μυθικές ζωόμορφες παραστάσεις. Τα άνθη και ο φυτικός διάκοσμος της ταινίας εμπλουτίζονται με διάσπαρτες παραστάσεις πτηνού και γρύπα, που εναλλάσσονται στο μήκος της διακόσμησης. Η ταινία πλαισιώνεται από δύο μικρότερες με γεωμετρικό και άνθινο διάκοσμο. Με το ίδιο σχέδιο συνδέεται το εξωτερικό παραλληλόγραμμο με το ομόκεντρο εσωτερικό. Οι πλευρές του εσωτερικού παραλληλογράμμου φέρουν τον ίδιο διάκοσμο, ενώ τις τέσσερις γωνίες του κοσμεί τρίκλωνο άνθος. Στο κέντρο, το κόσμημα των γωνιών είναι τυπωμένο δύο φορές, δίνοντας την εντύπωση αντικατοπτρισμού.

Πρόκειται για εξαιρετικό δείγμα χρυσοποίκιλης δερματόδετης βιβλιοδεσίας του 18ου αιώνα, που φιλοτεχνήθηκε ειδικά γι' αυτό το χειρόγραφο. Η διακόσμηση του βιβλίου, αν και είναι τυπική του 18ου αιώνα, αντλεί στοιχεία από την προγενέστερη παράδοση του 17ου.

ΝΙΚΗ ΤΣΙΡΩΝΗ - ΜΠΙΑΜΠΗΣ ΛΕΓΓΑΣ

Το παρόν έντυπο εκδόθηκε από την
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑΣ
τον Σεπτέμβριο του 2003.